

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (Δ.Π.Μ.Σ.) «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

Μεταπτυχιακή (Διπλωματική) Εργασία

Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα- Η
περίπτωση των προσφυγικών Καισαριανής

Μπαμπαλιάρη Ελένη

Περιβάλλον
και
Ανάπτυξη

Επιβλέπων: Μωραΐτης Κ.

Μέλη: Κλαμπατσέα Ε.
Αλεξάνδρου Ε.

Αθήνα, 2024

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
ABSTRACT.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - ΑΡΧΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ.....	11
1.1 Αντικείμενο.....	11
1.2 Σκοπιμότητα	11
1.3 Μεθοδολογία.....	12
1.4 Το προσφυγικό φαινόμενο -Ορισμός και κατηγορίες.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	15
2.1 Ιστορικά στοιχεία προσφυγικού φαινομένου	15
2.2 Η έλευση των Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα	16
2.3 Η άφιξη των προσφύγων	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ- ΘΕΣΜΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ	28
3.1 Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.).....	28
3.2 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.)	29
3.3 Αυτοστέγαση	32
3.4 Η Αποκατάσταση και η επαγγελματική απασχόληση των προσφύγων.....	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 – Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	43
4.1 Ο Δήμος της Καισαριανής.....	43
4.2 Δημογραφικά στοιχεία.....	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 – Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1922.....	46
5.1 Η Καισαριανή πριν την εγκατάσταση των προσφύγων.....	46
5.2 Η δημιουργία του προσφυγικού οικισμού της Καισαριανής.....	48
5.3 Ύδρευση-Υποδομές.....	53
5.4 Εκπαίδευση.....	53
5.5 Οικονομία-Απασχόληση.....	55
5.6 Η Προσφυγική αποκατάσταση στην Καισαριανή στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου -Εμφυλίου	56

5.7 Η Μεταπολεμική Καισαριανή	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	59
6.1 Η εξέλιξη της περιοχής ως ένα Μεσοαστικό προάστιο.....	59
6.2 Συνομιλίες με κατοίκους της περιοχής.....	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	68
7.1 Καταληκτικές Σκέψεις.....	68
7.2 Παρεμβάσεις.....	69
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	73

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1: Στο Λιμάνι της Σμύρνης την ώρα της μεγάλης φυγής	17
Εικόνα 2: Στέγαση προσφύγων στο Δημοτικό θέατρο Αθηνών. Σε κάθε θεωρείο εγκαταστάθηκε μία οικογένεια	21
Εικόνα 3: Γυναίκες από τον προσφυγικό καταυλισμό που στήθηκε μπροστά στο Θησείο (Ναός του Ηφαίστου) Αθήνα, 1922	22
Εικόνα 4: Αθήνα: Προσφυγικός καταυλισμός στο Θησείο.....	22
Εικόνα 5: Άφιξη προσφύγων στο λιμάνι του Πειραιά, 1922.....	25
Εικόνα 6: Πρόσφυγες συγκεντρωμένοι για τη διανομή τροφίμων από τον Ερυθρό Σταυρό	26
Εικόνα 7: Ο προσφυγικός καταυλισμός της Κοκκινιάς το 1929	33
Εικόνα 8: Εγκατάσταση προσφύγων. Διακρίνεται η υπαίθρια αυτοσχέδια κουζίνα έξω από το κτίριο	34
Εικόνα 9: Προσφυγοπούλες υφαίνουν στον αργαλειό, Αθήνα 1924.....	37
Εικόνα 10: Εργαστήριο ταπήτων Ανατολής στα περίχωρα της Αθήνας L' établissement des réfugiés en Grèce, Γενεύη 1926.....	37
Εικόνα 11: Το Ταπητουργείο Καχραμάνου στη Νέα Ιωνία.....	39
Εικόνα 12: Ο Ηριδανός.....	46
Εικόνα 13: Κρατική φαρμακαποθήκη στη θέση που χτίστηκε ο Ι. Ναός Αγ. Νικολάου Καισαριανής	47
Εικόνα 14: Ο Ι. Ναός Αγ. Νικολάου Καισαριανής.....	47
Εικόνα 15: Γενική άποψη συνοικισμού Καισαριανής, 1924	48
Εικόνα 16: Οι πρώτες εγκαταστάσεις στους συνοικισμούς γύρω από την Αθήνα. Προσωρινές λύσεις που έμελλαν να διατηρηθούν για αρκετά χρόνια, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών	49
Εικόνα 17: 1ο δημοτικό σχολείο Καισαριανής, 1930	54
Εικόνα 18: 1ο δημοτικό σχολείο Καισαριανής 94 χρόνια μετά	54
Εικόνα 19: Το στιλβωτήριο και υποδηματοποιείο "Η Λέσβος", Καισαριανή 1950-51 (Πηγή: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών)	56
Εικόνα 20: Μία από τις "πυροβολημένες" πολυκατοικίες του μεσοπολέμου, με ίχνη από σφαίρες.....	57
Εικόνα 21: Προσφυγική πολυκατοικία "πυροβολημένων"	59
Εικόνα 22: Εγκαταλελειμμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων (Προσωπική συλλογή).....	60

Εικόνα 23: Εγκαταλελειμμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων (Προσωπική συλλογή).....	60
Εικόνα 24: Ανακαινισμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων (Προσωπική συλλογή).....	61
Εικόνα 25: Προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων.....	61
Εικόνα 26: Δίοδος μεταξύ δύο οικοδομικών τετραγώνων.....	62
Εικόνα 27: Δίοδος μεταξύ δύο οικοδομικών τετραγώνων.....	62
Εικόνα 28: Μουσική ταβέρνα με προσφυγικό παρελθόν.....	63
Εικόνα 29: Προσφυγική ταβέρνα "Το καλύβι του βλάχου".....	64
Εικόνα 30: Διώροφη προσφυγική πολυκατοικία.....	64
Εικόνα 31: Τριώροφη προσφυγική κατοικία.....	66
Εικόνα 32: Διάλογος με τον ιδιοκτήτη της ταβέρνας "Το καλύβι του βλάχου" (Προσωπική συλλογή).....	67
Εικόνα 33: Βραδινή άποψη της Πλατείας Καισαριανής, από ψηλά με τα νέα στέγαστρα, τις αποκατεστημένες προσόψεις των ιστορικών κτιρίων της πλατείας και τη νέα φύτευση με φυτά των παραλίων της Μικράς Ασίας.....	71

Πίνακας Πινάκων

Πίνακας 1: Απογραφή προσφύγων 1923	19
Πίνακας 2: Απογραφή Προσφύγων 1928	20
Πίνακας 3: Απασχόληση των προσφύγων, Απογραφή 1928	40
Πίνακας 4: Απογραφή πληθυσμού Καισαριανής 1981-2021.....	44

Πίνακας Χαρτών

Χάρτης 1: Δήμος Καισαριανής	43
Χάρτης 2: Γενική αποτύπωση του οικιστικού ιστού του Δήμου Καισαριανής (Πηγή: Μελέτη Τοπικού Σχεδίου Διαχείρισης Αποβλήτων (ΤΣΔ) Δήμου Καισαριανής, 2015).....	44
Χάρτης 3: Αρχικό Διάγραμμα Ρυμοτομίας Δήμου Καισαριανής (1937)	52

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία εκπονήθηκε με στόχο να αναλυθεί η πολεοδομική και κοινωνική εξέλιξη της Καισαριανής, έτσι όπως διαμορφώθηκε από την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής, το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Εμφύλιο, μέχρι και την σημερινή μετεξέλιξή της. Ως υπόθεση εργασίας, ελήφθη η τοποθέτηση ότι η Καισαριανή αποτελεί ένα προσφυγογενή δήμο και διερευνήθηκε κατά πόσον διατηρήθηκε το χαρακτηριστικό αυτό στην σύγχρονη εποχή. Η έρευνα αρχικά, επικεντρώθηκε στην προσφυγική ροή του 1922 και διερεύνησε τα αποτυπώματα που δημιούργησε η διαχείρισή της στο χώρο. Στο επίκεντρο της παρούσας διπλωματικής εργασίας βρίσκονται οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία μετά την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων με έμφαση στις πολιτικές στέγασης, οι οποίες συχνά οδήγησαν σε κοινωνικούς αποκλεισμούς. Γίνεται αναφορά στις διαχρονικές νομοθετικές ρυθμίσεις, στα έκτακτα μέτρα, στα στεγαστικά προγράμματα, τα κριτήρια που τέθηκαν, τους όρους ένταξης σε αυτά, αλλά και την στάση που κράτησαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες απέναντι στις κρατικές πολιτικές, την κριτική που ασκήθηκε από τους ίδιους τους πρόσφυγες, αλλά και στις κινητοποιήσεις στις οποίες προχώρησαν, προκειμένου να προωθήσουν τα αιτήματά τους, που στόχο είχαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, στους προσφυγικούς οικισμούς. Κατά την έρευνα έγινε αντιληπτό το προσφυγικό παρελθόν της Καισαριανής, τόσο στο δομημένο περιβάλλον με τις προσφυγικές κατοικίες, όσο και σε ορισμένες χρήσεις γης, με κυρίαρχο στοιχείο τις ταβέρνες, που έχουν τις ρίζες τους στην πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή. Επιλέχτηκε να αναλυθούν κάποια αντιπροσωπευτικά οικοδομικά τετράγωνα, με σκοπό να αναδειχθεί η εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο και να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη σημερινή μορφή της πόλης και τα περιθώρια βελτίωσής της. Για την έρευνα αυτή, μελετήθηκαν δευτερογενείς πηγές, εκτιμήσεις από παλαιότερες και πιο σύγχρονες έρευνες, στατιστικά στοιχεία από την ΕΛΣΤΑΤ, τα οποία αξιολογήθηκαν και συμπληρώθηκαν με επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις με κατοίκους της περιοχής.

ABSTRACT

This master thesis was written in order to analyze the urban and social evolution of Kaisariani, as it was formed from the period of the Asia Minor Catastrophe, the Second World War, the Civil War, up to its current evolution. In this context, it was assumed that Kaisariani is a refugee municipality and it was investigated whether this characteristic has been preserved in modern times. The research, initially, focused on the refugee flow of 1922 and explored the imprints that its management created in space. In the focus of this thesis are the policies those were followed during the first decade after the arrival of Asia Minor refugees with an emphasis on housing policies, which often led to social exclusions. In the thesis are mentioned the long-term legislative regulations, the emergency measures, the housing programs, the criteria that were set, the terms of inclusion in them, but also the attitude that the refugees themselves took towards the state policies, the criticism that was made by them refugees, but also the mobilizations in which they proceeded, in order to promote their demands, aimed at improving their living conditions, in the refugee settlements. During the research, the refugee past of Kaisariani was noticed, both in the structured environment with the refugee houses, and in some land uses, with the taverns as a dominant element, which have their roots in the first settlement of the refugees in the area. Some representative building blocks were chosen to be analyzed, with the aim of highlighting their evolution over time and drawing safe conclusions about the current form of the city and its scope for improvement. For this research, secondary sources were studied, estimates from older and more recent surveys, statistical data from Hellenic Statistical Authority, which were evaluated and supplemented with field research and interviews with local residents.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας γίνεται μία αρχική τοποθέτηση, κάνοντας αναφορά στο αντικείμενο της εργασίας που είναι οι επιπτώσεις που έφερε η Μικρασιατική Καταστροφή με την έλευση εκατομμυρίων προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο, καθώς και στη σκοπιμότητα ενασχόλησης με ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές μέχρι σήμερα, αλλά κάποιες πτυχές παραμένουν ακόμη άγνωστες. Στη συνέχεια του κεφαλαίου περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την σύνταξη της εργασίας και καταλήγει με μία εισαγωγική αναφορά στον ορισμό του προσφυγικού φαινομένου, κάνοντας τον διαχωρισμό σε ακούσια και εκούσια μετανάστευση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματοποιείται ιστορική αναδρομή στο προσφυγικό φαινόμενο, έτσι όπως εξελίχθηκε μετά το Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, με αναφορά στις πολιτικές αντιμετώπισής του, καθώς στη διάρκεια του χρόνου πήρε τεράστιες διαστάσεις. Στη συνέχεια του κεφαλαίου γίνεται μία εκτενής αναφορά στα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Μικρά Ασία μέχρι την κατάρρευση του μετώπου τον Αύγουστο του 1922 και των επεκτατικών βλέψεων της Ελλάδας που βασιζόταν στη Μεγάλη Ιδέα. Στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται αναφορά στην μαζική έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα και τις πρώτες πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την άμβλυνση του προσφυγικού προβλήματος που καθημερινά γινόταν δυσκολότερο με τον ερχομό νέων προσφύγων.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η προνοιακή πολιτική που ελήφθη για τη στέγαση των αφιχθέντων Προσφύγων και η θέσπιση των θεσμικών οργάνων που ανέλαβαν την εκτέλεση των μέτρων για τη διαχείριση αυτού του προβλήματος.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσδιορίζεται γεωγραφικά η Καισαριανή ως περιοχή μελέτης της παρούσας εργασίας, δίνοντας τη γενική αποτύπωση του οικιστικού ιστού του Δήμου, έτσι όπως έχει εξελιχθεί σήμερα και αναλύονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής από την ίδρυση του οικισμού μέχρι και σήμερα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην ίδρυση του συνοικισμού της Καισαριανής, στην εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων, στο πέρασμα από τις αυτοσχέδιες κατασκευές στέγασης μέχρι την οργανωμένη ανοικοδόμηση, που έλαβε χώρα μέσω του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, ενώ η καθυστέρηση της υλοποίησης έργων υποδομής δίνει το στίγμα του υποβαθμισμένου προσφυγικού οικισμού. Στο έκτο κεφάλαιο πραγματοποιείται η επιτόπια έρευνα που αποτελεί το δεύτερο στάδιο υλοποίησης της

εργασίας. Στην επιτόπια έρευνα έγινε επισκόπηση συγκεκριμένων οικοδομικών τετραγώνων που επιλέχθηκαν για τον αμιγώς προσφυγικό τους χαρακτήρα, συλλέχθηκε πολύ ενδιαφέρον φωτογραφικό υλικό που αποτυπώνει τη σημερινή μεσοαστική εικόνα της περιοχής και πραγματοποιήθηκαν συνομιλίες με κατοίκους της περιοχής που συμπληρωματικά έδωσαν την πραγματική εικόνα της.

Στο έβδομο κεφάλαιο υλοποιείται εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων και γίνεται αναφορά στις παρεμβάσεις που προκύπτουν από την ανάλυση των υφιστάμενων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν σήμερα οι κάτοικοι της Καισαριανής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - ΑΡΧΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ

1.1 Αντικείμενο

Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922, είχε μοναδικές επιπτώσεις στη μετέπειτα πορεία της χώρας. Σε μια χώρα των 5.000.000 ανθρώπων, προστέθηκαν 1.500.000 πρόσφυγες, με αποτέλεσμα να αλλαχθεί η σύσταση του κράτους με τεράστιες επιπτώσεις στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου. Η έλευση όλων αυτών των ανθρώπων ήρθε μία χρονική στιγμή που η Ελλάδα ήταν ήδη πληγωμένη οικονομικά και κοινωνικά από τη συμμετοχή της σε μακροχρόνιους πολέμους.

Επιλέχθηκε η περίπτωση της Καισαριανής, για την εκπόνηση αυτής της εργασίας, καθώς πρόκειται για μια συνοικία με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες, καθώς συγκροτήθηκε αποκλειστικά από Μικρασιάτες πρόσφυγες και για πολλά χρόνια κατοικήθηκε αποκλειστικά από αυτούς. Η εγκατάστασή τους από το 1922 και οι δυσκολίες που αντιμετώπιστηκαν διαχρονικά προσέδωσε στην περιοχή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία με την παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε σε τι βαθμό και σε ποια επίπεδα, τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά αποτυπώνονται και σώζονται μέχρι σήμερα.

Δεδομένου ότι η Καισαριανή είναι μια συνοικία με μεγάλη συμμετοχή και στην περίοδο της κατοχής και της εθνικής αντίστασης, θα γίνει αναφορά και στην κομβική αυτή στιγμή της ιστορίας.

Δίχως υπερβολή, η ιστορία της πόλης είναι ζυμωμένη με τα γεγονότα της Κατοχής. Λίγες περιοχές της χώρας - και ακόμα λιγότερες συνοικίες στην Αθήνα - ταυτίστηκαν τόσο με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Λίγες περιοχές προσέφεραν ομαδικούς ηρωισμούς και θυσίες στο βωμό της ελευθερίας. (www.kemipokessariani.gr).

1.2 Σκοπιμότητα

Η προσπάθεια αποκατάστασης των προσφύγων του 1922 αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας για πολλούς ερευνητές στη νεότερη ιστορία. Ωστόσο, αρκετές πτυχές του εγχειρήματος αυτού, ακόμη και σήμερα παραμένουν άγνωστες. Η συγκεκριμένη έρευνα στοχεύει να αναδείξει την προσπάθεια αποκατάστασης των προσφύγων του 1922 στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, δίνοντας έμφαση στο αστικό πεδίο. Οι πρόσφυγες που συνέρρεαν κατά χιλιάδες, εγκαταστάθηκαν με κάθε τρόπο, σε οποιοδήποτε μέρος, δημόσιο ή ιδιωτικό θα μπορούσε να τους προσφέρει στέγη. Το

πρώτο αντικείμενο έρευνας που αναδύεται, είναι ο ρόλος του κράτους στη νέα αυτή συνθήκη, μέχρι ποιου σημείου έφτασε η προσφυγική αυτενέργεια και πώς αντιμετωπίστηκε αυτή η νέα συνθήκη, δεδομένου ότι το κράτος δεν διέθετε τις κατάλληλες υποδομές και δεν διέθετε επίσης την απαιτούμενη χρηματοδότηση. Στο πρώτο αυτό στάδιο, το κράτος έθεσε ως στόχο τη δημιουργία οργανωτικού πλαισίου, μέσω νομοθετημάτων, που όριζε τους ρόλους των φορέων, στην υποδοχή και εγκατάσταση των προσφύγων.

Το δεύτερο αντικείμενο έρευνας που αναδύεται είναι η αξιολόγηση του οργανωτικού πλαισίου και ο βαθμός επίτευξης του στόχου που είχε τεθεί. Προχωρώντας την έρευνα θα επιδιωχθεί να ερευνηθεί ο σχεδιασμός και οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν σε δεύτερο χρόνο σχετικά με την αστική προσφυγική εγκατάσταση.

Επίσης, ξεχωριστό κομμάτι της έρευνας θα αποτελέσει η στάση που επέδειξαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες στις πολιτικές της στεγαστικής τους αποκατάστασης, η κριτική που ασκήθηκε σε συλλογικό επίπεδο, και οι ενέργειες που έγιναν από τους ίδιους τους πρόσφυγες με στόχο, είτε την προώθηση των δίκαιων αιτημάτων τους είτε τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης της καθημερινής ζωής.

Η αποτύπωση όλου του πλαισίου της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης στην παρούσα έρευνα θα γίνει υπό το πρίσμα ενός από τους πρώτους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς, την Καισαριανή. Ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε η Καισαριανή ως αντικείμενο της έρευνας είναι, διότι, πρόκειται για οικισμό που δημιουργήθηκε από πρόσφυγες με καταγωγή από τη Μικρά Ασία και για αρκετά χρόνια κατοικήθηκε αποκλειστικά από αυτούς.

1.3 Μεθοδολογία

Η εργασία επιλέχθηκε να υλοποιηθεί σε δύο στάδια.

Το πρώτο στάδιο βασίστηκε στη συλλογή πληροφοριών για τον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες από τους γηγενείς μέσω της ιστορικής αναδρομής από αξιοποίηση δευτερογενών δεδομένων, όπως βιβλιογραφικές πηγές.

Το δεύτερο στάδιο στηρίχθηκε σε επιτόπια έρευνα και σε συλλογή πληροφοριών από κατοίκους της περιοχής, απόγονους των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Καισαριανή με την ίδρυση του οικισμού. Η μέθοδος που επιλέχθηκε για την υλοποίηση του δεύτερου σταδίου είναι η ποιοτική έρευνα.

Η μέθοδος αυτή επιλέχθηκε, διότι δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να εκμαιεύσει τη σημασία που έχει η εμπειρία για την οποία μιλούν οι άνθρωποι που έχουν επιλεγεί. Μέσω των συνεντεύξεων, των σημειώσεων και της παρατήρησης, ο ερευνητής είναι σε θέση να περιγράψει και να ερμηνεύσει τα δεδομένα όπως ακριβώς έχουν.

1.4 Το προσφυγικό φαινόμενο -Ορισμός και κατηγορίες

Η μετανάστευση αποτελεί ένα φαινόμενο πολυδιάστατο, πολυεπίπεδο και διαχρονικό. Η πολυπλοκότητά του οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελεί ένα φαινόμενο συνυφασμένο με την ανθρώπινη εξέλιξη και αφορά πολλούς τομείς, όπως αυτόν της πολιτικής, της οικονομίας, του πολιτισμού, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας.

Σύμφωνα με την Εθνική Στρατηγική για την ένταξη, του Υπουργείου Εσωτερικών, ως μετανάστευση ορίζεται η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου, μιας ομάδας ή ενός κοινωνικού συνόλου. Ως φαινόμενο επομένως, η μετανάστευση σχετίζεται άμεσα με τη μετακίνηση μεμονωμένων ατόμων ή/και μεγάλων ομάδων πληθυσμού τόσο στο εσωτερικό όσο και μεταξύ κρατών λόγω κοινωνικών μεταβολών, οικονομικών και πολιτικών κρίσεων, επαναστάσεων και πολέμων, της ασύμμετρης κατανομής του παγκόσμιου πλούτου μεταξύ αναπτυσσόμενων και αναπτυγμένων χωρών, της παγκόσμιας απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, των ανθρωπογενών καταστροφών (συμπεριλαμβανομένης και της κλιματικής αλλαγής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης μεγάλων περιοχών του πλανήτη) (www.opengov.gr). Επίσης, η μετανάστευση συνιστά μια από τις ισχυρότερες προκλήσεις της ιστορικής εξέλιξης, καθώς αποτελεί μηχανισμό αναδιανομής πληθυσμών και πολιτισμικής ποικιλότητας.

Η βιβλιογραφία παραθέτει διάφορους τύπους μετανάστευσης. Σημαντικότεροι από αυτούς είναι οι: "εσωτερική", "εξωτερική", "εκούσια", "ακούσια", "πρωτογενής", και "δευτερογενής", οι λεγόμενες "πλήρης", και "ατελής", (στην οποία υπάγονται οι πρόσφυγες), επίσης η "συντηρητική", ή "ανανεωτική, ανάλογα του χρόνου "βραχυπρόθεσμη", ή "μακροπρόθεσμη", "προσωρινή" ή "μόνιμη", και τέλος η "ηπειρωτική" (όταν γίνεται προς τις χώρες της ίδιας ηπείρου) και η "*υπερπόντια*" (όταν γίνεται από τη μια ήπειρο στην άλλη (συνήθως Αμερική ή Αυστραλία) (el.wikipedia.org). Αξιοσημείωτη θεωρείται η ανάλυση και επεξήγηση του τύπου «εκούσιας» ή «ακούσιας» μετανάστευσης. Εκούσια μετανάστευση σημαίνει στην ουσία η μετεγκατάσταση ατόμων ή ομάδων σύμφωνα με τις προσωπικές τους

επιθυμίες, κυρίως οικονομικούς, είτε για λόγους εκπαίδευσης και εξειδίκευσης, είτε η προσφάτως εμφανιζόμενη μετανάστευση υψηλής εξειδίκευσης εργαζόμενων (ανώτατα στελέχη, τεχνικοί, και επιστήμονες) που μετακινούνται στο πλαίσιο πολυεθνικών εταιρειών, διεθνών οργανισμών και διεθνών Μ.Κ.Ο. ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης της αγοράς εργασίας. (www.opengov.gr). Η ακούσια μετανάστευση περιλαμβάνει όχι μόνο τους πρόσφυγες και τους αιτούντες ασύλου, οι οποίοι διέφυγαν λόγω πολέμου ή πολιτικής καταπίεσης, αλλά και ανθρώπους που εκτοπίστηκαν από τους τόπους τους για περιβαλλοντικούς λόγους, λόγω εκτεταμένων περιβαλλοντικών καταστροφών μεγάλης έκτασης, ανομβρίας, ή βιομηχανικής ρύπανσης των υδάτινων πόρων, κ.ά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1 Ιστορικά στοιχεία προσφυγικού φαινομένου

Το προσφυγικό ζήτημα στη σύγχρονη εκδοχή του εμφανίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα ως αποτέλεσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος οδήγησε στην Επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, στη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην ίδρυση του σύγχρονου τουρκικού κράτους. Η γενοκτονία των Αρμενίων το 1915 και οι διωγμοί που συνεχίστηκαν τα επόμενα έτη, δημιούργησαν το πρώτο μεγάλο προσφυγικό κύμα, ενώ ακολούθησαν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, οι Ασσύριοι και Χαλδαίοι. Άλλα προσφυγικά ρεύματα εμφανίστηκαν από τη Ρωσία προς τη Δυτική Ευρώπη. Η άνοδος των εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία το 1933 και ο ισπανικός εμφύλιος (1936-1939) προκάλεσαν νέες εξόδους προσφύγων.

Για την αντιμετώπιση όλων αυτών των προβλημάτων η Κοινωνία των Εθνών, ίδρυσε την Ύπατη Αρμοστεία που υπό την ηγεσία του Φρίντιντσοφ Νάνσεν η Επιτροπή Προσφύγων φρόντισε τα συμφέροντα των προσφύγων συμπεριλαμβανομένης της επίβλεψης του επαναπατρισμού τους και -όταν χρειαζόταν- της επανεγκατάστασής τους. Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπήρχαν δύο έως τρία εκατομμύρια πρώην αιχμάλωτοι πολέμου διάσπαρτα σε όλη τη Ρωσία και εντός δύο ετών από την ίδρυση της το 1920, η Επιτροπή βοήθησε 425.000 από αυτούς να επιστρέψουν στην πατρίδα τους (el.wikipedia.org). Επομένως, από τις αρχές του εικοστού αιώνα, έγινε κατανοητό ότι το προσφυγικό ζήτημα είναι θέμα της διεθνούς κοινωνίας η οποία αρχικά για ανθρωπιστικούς λόγους, άρχισε να παίρνει πρωτοβουλίες για την προστασία και την αρωγή των προσφύγων. Απόρροια αυτής της διεθνούς αφύπνισης υπήρξε η θεσμική ίδρυση της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες το 1950.

Στη συνέχεια ακολούθησε η Σύμβαση του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, το οποίο είναι το βασικό νομικό κείμενο που αποτελεί τη βάση για το έργο της Ύπατης Αρμοστείας. Η Σύμβαση έχει επικυρωθεί από 145 κράτη και ορίζει ποιος είναι πρόσφυγας, τα δικαιώματά του και τις νομικές υποχρεώσεις των κρατών. Βασική αρχή στη Σύμβαση είναι η μη-επαναπροώθηση (non-refoulement), σύμφωνα με την οποία ο πρόσφυγας δεν πρέπει να επιστρέφεται σε χώρα όπου απειλείται η ζωή ή η

ελευθερία του. Η αρχή της μη-επαναπροώθησης αποτελεί πλέον κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου. Η Ύπατη Αρμοστέα του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες λειτουργεί ως «θεματοφύλακας» της Σύμβασης του 1951 και του Πρωτοκόλλου του 1967, το οποίο αφαίρεσε τους γεωγραφικούς και χρονικούς περιορισμούς που έθετε η Σύμβαση. Τα κράτη οφείλουν να συνεργάζονται με την Ύπατη Αρμοστέα, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα δικαιώματα των προσφύγων γίνονται σεβαστά και προστατεύονται. (www.unhcr.org).

2.2 Η έλευση των Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα

Η Μικρασιατική Καταστροφή θεωρείται ένα από τα πιο κομβικά γεγονότα της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας. Πράγματι, η λήξη της μικρασιατικής εκστρατείας με την ήττα του ελληνικού στρατού σηματοδότησε το τέλος μιας δεκαετίας γεμάτης πολεμικές συρράξεις και συνεχόμενης γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους.

Συνοπτικά τα ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στην κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου και την Προσφυγική κρίση, ξεκινούν με το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου, όπου εκχωρείται στην Ελλάδα η Δυτική και Ανατολική Θράκη (Συνθήκη του Νεϋγί, 1919), καθώς και η προσάρτηση των νησιών Ίμβρου, Τενέδου και των υπολοίπων νησιών του ανατολικού Αιγαίου (Συνθήκη των Σεβρών, 1920). Η περιοχή της Σμύρνης θα παρέμενε υπό την κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά θα διοικούνταν από Έλληνα Αρμοστή και θα μπορούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα μετά από 5 χρόνια με δημοψήφισμα.

Ο ελληνικός στρατός, που είχε ήδη αποβιβασθεί στη Σμύρνη από τον Μάιο του 1919 για την τήρηση της τάξης και την προστασία των μειονοτικών πληθυσμών, άρχισε την προέλασή του στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Την άνοιξη του 1921, ο ελληνικός στρατός αποφάσισε να προελάσει προς την Άγκυρα και κατέλαβε καίρια στρατηγικά σημεία (Εσκή-Σεχίρ και Αφιών-Καραχισάρ), χωρίς όμως να καταφέρει να εξαλείψει την τουρκική απειλή. Η προέλαση του ελληνικού στρατού τερματίστηκε με τη μάχη στον ποταμό Σαγγάριο τον Αύγουστο του 1921. Ακολούθησε στασιμότητα για περίπου έναν χρόνο, η οποία έφθιρε το ηθικό του στρατεύματος. Στις αρχές του 1922 οι οικονομικοί πόροι της Ελλάδας είχαν εξαντληθεί από τη συνεχιζόμενη μικρασιατική εκστρατεία. Την ίδια περίοδο, οι Τούρκοι, υπό τον Μουσταφά Κεμάλ, μετά από μια σειρά διπλωματικών επαφών με Σοβιετική Ένωση, Ιταλία και Γαλλία,

που με αφορμή την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ απομόνωσαν την Ελλάδα, είχαν την πρωτοβουλία των στρατιωτικών κινήσεων. Τον Αύγουστο του 1922, το μέτωπο της Μικράς Ασίας κατέρρευσε και ακολούθησε η άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού και η καταστροφή της Σμύρνης. Για την κατάπαυση των εχθροπραξιών την πρωτοβουλία πήραν οι Άγγλοι με την υπογραφή, τον Σεπτέμβριο του 1922, της ανακωχής των Μουδανιών. Με την ανακωχή αυτή, έγινε αποδεκτή η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία αλλά και από την Ανατολική Θράκη. Ήδη με την κατάρρευση του μετώπου, πολλοί Έλληνες που κατοικούσαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατέφυγαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2022: 10-11).

Εικόνα 1: Στο Λιμάνι της Σμύρνης την ώρα της μεγάλης φυγής

(Πηγή: www.tilestwra.com)

Τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1922 ωστόσο, ερμηνεύτηκαν ως Καταστροφή, κυρίως λόγω του διωγμού του μικρασιατικού ελληνισμού και του τεράστιου αριθμού προσφύγων που εξαναγκάστηκαν σε φυγή.

Έως και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, όπου και επιβλήθηκε η αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών με βάση το θρήσκευμα των υπηκόων τους, περίπου 1.500.000 Μικρασιάτες πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα.

Η μαζική εισροή των 1.500.000 Μικρασιατών προσφύγων στο Ελληνικό κράτος, θέτει στην ελληνική κοινωνία το προσφυγικό ζήτημα, δηλαδή κυρίως της αποκατάστασής τους. Αρχικά, τέθηκε το θέμα της άμεσης ανθρωπιστικής επέμβασης, προκειμένου να δοθούν λύσεις της προσωρινής εγκατάστασης των τραυματισμένων ψυχικά και σωματικά Μικρασιατών. Στη συνέχεια, έπρεπε να δοθούν λύσεις, όπου θα επιλύονταν οριστικά το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την απογραφή που διενεργήθηκε τον Απρίλιο 1923, από το τμήμα Στατιστικής του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως και κυρώθηκε δια του Βασιλικού Διατάγματος στις 18 Οκτωβρίου 1923, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που καταγράφηκε, στο σύνολο της χώρας, ανήλθε στο συνολικό αριθμό των 786.431, εκ των οποίων 351.313 άντρες και 435.118 γυναίκες.

Η Απογραφή ήταν προαιρετική και διενεργήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αλλά πριν την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης. Τα αποτελέσματά της (αριθμός απογραφόμενων προσφύγων κατά διοικητικές περιφέρειες και οικισμούς με διάκριση κατά φύλο) δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 22ας Οκτωβρίου 1923, χωρίς, όμως, τα υπόλοιπα δημογραφικά χαρακτηριστικά που είχαν ζητηθεί (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2022: 89).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής της 22^{ας} Οκτωβρίου 1923, απογράφηκαν συνολικά σε όλες τις περιφέρειες της Ελλάδας 786.431 και αναλυτικά ανά γεωγραφική περιοχή:

Διαμερίσματα και γενικές Διοικήσεις	Αριθμός Προσφύγων	Άνδρες	Γυναίκες
Ανατολική Μακεδονία	80.691	38.471	42.220
Δυτική Μακεδονία	12.164	5.661	6.503
Ήπειρος	11.982	5.060	6.922
Θεσσαλία & Άρτα	34.025	14.710	19.315
Θεσσαλονίκη	162.418	74.911	87.507
Θράκη	99.913	47.906	52.007
Ιόνια Νησιά	25.455	10.298	15.157
Κρήτη	28.821	12.611	16.210
Κυκλάδες	18.850	7.620	11.230
Λέσβος	57.508	26.114	31.394
Πελοπόννησος	46.841	20.322	26.519
Σάμος	21.375	9.194	12.181
Στερεά Ελλάδα & Εύβοια	158.076	66.120	91.956
Χίος	28.312	12.315	15.997
Σύνολο	786.431	351.313	435.118

Πίνακας 1: Απογραφή προσφύγων 1923

(Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2022, ίδια επεξεργασία)

Ωστόσο υπάρχει πληρέστερη απογραφή, όπου διενεργήθηκε καταμέτρηση των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα, μετά την Συνθήκη της Λωζάνης που πρόβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των Ελλήνων χριστιανών της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας, ήταν η απογραφή της 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928. Η απογραφή αυτή διενεργήθηκε από την Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, η οποία ιδρύθηκε ως αυτοτελής αρχή το έτος 1925. Ήταν από τις πληρέστερες απογραφές του ελληνικού κράτους, μαζί με αυτή του 1920, αφού περιλάμβανε ερωτήματα για το φύλο, την ηλικία, τη θρησκεία, τη γλώσσα και την επαγγελματική κατάσταση των απογραφομένων (el.wikipedia.org).

Από την απογραφή αυτή προέκυψαν τα κάτωθι στοιχεία, τα οποία είναι αντιπροσωπευτικά για τους πρόσφυγες, μετά την ολοκλήρωση της ανταλλαγής πληθυσμών.

Διαμερίσματα	Πραγματικός Πληθυσμός 1928	Απογραφή Προσφύγων 1923	Απογραφή Προσφύγων 1928	Ποσοστό (%) Προσφύγων 1928
Στερεά Ελλάδα & Εύβοια	1.592.842	158.076	283.710	17,8
Θεσσαλία	493.213	31.023	26.421	5,4
Ιόνια Νησιά	213.157	25.455	3.031	1,4
Κυκλάδες	129.702	18.850	4.498	3,5
Πελοπόννησος	1.053.327	46.841	25.319	2,4
Μακεδονία	1.412.477	255.273	538.595	38,1
Ήπειρος	312.634	14.984	7.583	2,4
Νησιά Αιγαίου	307.734	107.195	51.865	16,9
Κρήτη	386.427	28.821	32.671	8,5
Δυτική Θράκη	303.717	99.913	96.264	31,8
Σύνολο	6.204.684	786.431	1.069.957	17,2

Πίνακας 2: Απογραφή Προσφύγων 1928

(Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή 2022, ίδια επεξεργασία)

Στην απογραφή του 1928 ωστόσο, δεν λαμβάνονται υπόψη, μεταξύ 1922 και 1928, τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας των προσφύγων (ειδικά τον πρώτο καιρό) και ο αριθμός εκείνων που μετανάστευαν από την Ελλάδα προς τρίτες χώρες.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, κατά την απογραφή 1928, αναφέρεται : «...τα συνολικά αποτελέσματα της κινήσεως του πληθυσμού του έτους 1923, κατά νομούς, επαρχίας και δήμους, συνάγεται ότι, τα συγκεντρωθέντα στοιχεία, δια τας υποβαλούσας τοιαύτα περιφέρειας, περιλαμβάνουσι 44.165 γάμους, 113.926 γεννήσεις ζώντων και 102.042 θανάτους (πλην των γεννηθέντων νεκρών), επομένως, η 1.000 κατοίκων των αντιστοιχών περιφερειών αναλογία των γάμων ανέρχεται εις 7.7, η των γεννήσεων εις 19.9 και η των θανάτων εις 17.8. Δέον να σημειωθεί, ότι ο παλαιός περί ληξιαρχικών πράξεων νόμος είχε περιπέσει σχεδόν εις αχρηστίαν και πολλοί υπόχρεοι προς δήλωσιν γεννήσεως ημέλουν να πράξωσι τούτο, ενώ δε συμβαίνει το αυτό δια τους γάμους, δια την τέλεσιν του οποίου προαπαιτείται άδεια της εκκλησιαστικής αρχής. Ο σχετικός μέγας αριθμός των θανάτων κατά το έτος τούτο, ο πάντως μη φυσιολογικός, οφείλεται ίσως και εις την μεγάλην θνητότητα (κακουχίας, στερήσεις κ.λ.π.) των καταφυγόντων προσφύγων το πλείστον εις τους δήμους Θεσσαλονίκης, Πειραιώς, Αθηνών, κ.τ.λ.)...» (Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1928: 6).

2.3 Η άφιξη των προσφύγων

Η πρωτοφανής μαζική άφιξη, σε μικρό χρονικό διάστημα και επιπλέον τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων που αντιστοιχούσε περίπου στο ένα τέταρτο (1/4) του ήδη υπάρχοντος πληθυσμού της χώρας, ήταν λογικό να αλλάξει τη σύσταση ολόκληρου του κράτους, με μέγιστες συνέπειες πολιτικές, οικονομικές, αλλά και κοινωνικές. Το μεγαλύτερο ζήτημα που προέκυψε από την είσοδο στη χώρα του προσφυγικού πληθυσμού, ήταν η ανάγκη για την εγκατάσταση και την αποκατάστασή τους.

Αρχικά, η πρώτη αντίδραση του κράτους στο προσφυγικό ζήτημα, ήταν η άμεση ανθρωπιστική επέμβαση. Δηλαδή η προσωρινή εγκατάσταση και επιβίωση των ψυχικά και σωματικά τραυματισμένων και εξαθλιωμένων Μικρασιατών (Παλούκη, 2011: 83). Ένα από τα πρώτα προσωρινά μέτρα που εφαρμόστηκαν για τη στέγαση των προσφύγων ήταν η επίταξη ακινήτων, καθώς έπρεπε να αποφευχθεί, όσο γινόταν, η χαοτική εγκατάσταση των προσφύγων, σε σιδηροδρομικούς σταθμούς, γήπεδα, θέατρα, άδεια σπίτια, σκηνές, αυτοσχέδιες παράγκες.

Εικόνα 2: Στέγαση προσφύγων στο Δημοτικό θέατρο Αθηνών. Σε κάθε θεωρείο εγκαταστάθηκε μία οικογένεια

(Πηγή: www.tovima.gr)

Εικόνα 3: Γυναίκες από τον προσφυγικό καταυλισμό που στήθηκε μπροστά στο Θησείο (Ναός του Ηφαίστου) Αθήνα, 1922

(Πηγή: www.lifo.gr)

Εικόνα 4: Αθήνα: Προσφυγικός καταυλισμός στο Θησείο

(Πηγή: www.pontosnews.gr)

Η επίταξη των ακινήτων υπήρξε μια έκτακτη, προσωρινή λύση, εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

και, σίγουρα, δεν αποτέλεσε ένα από τα βασικά μέτρα της στεγαστικής προσφυγικής πολιτικής του ελληνικού κράτους (Κακριδής, 2021: 21). Αρχικά, η επίταξη αφορούσε οποιασδήποτε μορφής οικήματα τα οποία δεν κατοικούνταν και δεν χρησιμοποιούνταν (συμπεριλαμβανομένων σχολείων, θεάτρων, αποθηκών, εκκλησιών, νοσοκομείων, χαρτοπαικτικών λεσχών). Όμως, το μέτρο αυτό, στην πράξη φάνηκε ότι ήταν ανεπαρκές. Για το λόγο αυτό, η επίταξη επεκτάθηκε και σε ακίνητα που κατοικούνταν. Πρόθεση του μέτρου αυτού ήταν να γίνει επίταξη σε ακίνητα που διέθεταν διπλάσια δωμάτια από τους αρχικούς ενοίκους, ωστόσο παραμένει άγνωστο, εάν τελικά στην πράξη τηρήθηκε αυτός ο κανόνας. Ειδική επιτροπή όριζε την αποζημίωση που έπρεπε να καταβληθεί στους ιδιοκτήτες των ακινήτων από τον κρατικό προϋπολογισμό, μόνο εφόσον έκρινε ότι οι πρόσφυγες «συγκάτοικοι» δεν είχαν καμία οικονομική δυνατότητα. Διαφορετικά, αν οι πρόσφυγες κρίνονταν ως εύποροι, έπρεπε να την καταβάλουν εξ ολοκλήρου οι ίδιοι. Η αναγκαστική συγκατοίκηση προσφύγων και γηγενών στα ίδια οικήματα έφερνε στην επιφάνεια, όπως είναι αυτονόητο σε παρόμοιες καταστάσεις, εντάσεις και τριβές που ξεκινούσαν από την ακύρωση της ιδιωτικότητας του βίου και έφθαναν σε θέματα προσωπικής, ηθικής και «ελευθεριότητας» των προσφύγων (Κακριδής, 2021: 24). Όμως, ακόμη και η μερική αυτή επίταξη γρήγορα φάνηκε ότι ήταν ανεπαρκής, και μπορούσε να διευκολύνει ένα περιορισμένο αριθμό προσφύγων.

Το Ελληνικό κράτος έπρεπε να αντιμετωπίσει άμεσα και συνδυασμένα τα προβλήματα επιβίωσης των προσφύγων και της οικονομικής αποκατάστασής τους. Ο διαχωρισμός των δύο αυτών προβλημάτων, θα οδηγούσε σε βέβαιη αποτυχία του εγχειρήματος. Ωστόσο, τόσο ο γηγενής Ελληνικός πληθυσμός όσο και ο προσφυγικός, δεν επιθυμούσαν οριστική επίλυση του προβλήματος, διότι αυτή θα σήμαινε την οριστική και αμετάκλητη εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και απομακρυνόταν όλο και περισσότερο η ιδέα της επιστροφής των προσφύγων στους τόπους τους. Ακόμη και το ίδιο το κράτος αρχικά καλλιεργούσε την ιδέα της προσωρινής εγκατάστασης των προσφύγων για να αποφύγει κοινωνικές συγκρούσεις. Ωστόσο, τα προβλήματα ήταν τεράστια, καθώς η χώρα προερχόταν από μία εξοντωτική εκατονταετία πολεμικών συρράξεων, με τραγικές ελλείψεις σε υποδομές. Ενδεικτικά η κατάσταση που επικρατούσε το Σεπτέμβριο του 1922, περιγράφει στο βιβλίο του ο Ν. Ανδριώτης, Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2020, κυρίως σ. 129-201 «.....Στον Πειραιά, με σημεία

αποβίβασης το λιμάνι και τον όρμο του Κερατσινίου, έφθασαν τον Σεπτέμβριο του 1922 35 πλοία, αποβιβάζοντας περίπου 40.000 πρόσφυγες. Ενδεικτικά στις 2 Σεπτεμβρίου 1922 έφθασαν 8 πλοία που αποβίβασαν πάνω από 5.500 πρόσφυγες και στις 4 Σεπτεμβρίου 5 πλοία με πάνω από 8.000 πρόσφυγες. Το ταξίδι διαρκούσε μερικές ημέρες.... Οι συνθήκες πάνω στα πλοία ήταν βασανιστικές λόγω του αφόρητου συνωστισμού, της ελλιπούς σίτισης, των καιρικών συνθηκών και ενίοτε της συμπεριφοράς του πληρώματος... Στα τέλη του Σεπτεμβρίου ο Πειραιάς είχε μετατραπεί σε έναν απέραντο καταυλισμό. Η συνήθης διαδικασία μετά την αποβίβαση ήταν να οδηγούνται οι πρόσφυγες σε μέρη τα οποία είχαν προεπιλεγεί, μια αποθήκη, ένα σχολείο, μία εκκλησία, ένα υπόστεγο ή απλώς ένας κενός χώρος, και στη συνέχεια -συχνά μετά από παρέλευση αρκετών ημερών- να υποβάλλονται σε ιατρική εξέταση.

Η έξαρση των επιδημικών ασθενειών οδήγησε στην επιβολή έκτακτων υγειονομικών μέτρων, κυρίως την επιβολή καραντίνας στους πρόσφυγες που έφθαναν από τις αρχές του 1923 στην Ελλάδα. Τα κύρια λοιμοκαθατήρια, του Πειραιά (Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι) και της Θεσσαλονίκης (Καράμπουρνου), αναδιοργανώθηκαν και στελεχώθηκαν με επιπλέον προσωπικό, ενώ ιδρύθηκε και ένα νέο στη Μακρόνησο. Η πρώτη εμπειρία πολλών προσφύγων στην Ελλάδα υπήρξε ο στρατωνισμός τους σε αυτά κάτω από άθλιες συνθήκες.....».

Εικόνα 5: Άφιξη προσφύγων στο λιμάνι του Πειραιά, 1922

(Πηγή: www.lifo.gr)

Τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν, ήδη από τις αρχές του Σεπτεμβρίου, και υπό την πίεση αυτών των συνθηκών που είχε έρθει αντιμέτωπο το Ελληνικό κράτος, ήταν η διενέργεια εράνων, η λειτουργία συσσιτίων και η σύσταση γραφείων ευρέσεως εργασίας.

Εικόνα 6: Πρόσφυγες συγκεντρωμένοι για τη διανομή τροφίμων από τον Ερυθρό Σταυρό

(Πηγή: www.lifo.gr)

Στην προσπάθεια της προσωρινής εξεύρευσης λύσης του περίπλοκου αυτού προβλήματος που είχε να αντιμετωπίσει το Ελληνικό Κράτος, υπήρξε και η άμεση συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών, καθώς και Ελληνικών και ξένων Οργανώσεων (όπως ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, η Πανελλήνια Επιτροπή Δωρεών (αργότερα Ασιατικό Ταμείο για τους πρόσφυγες), ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, η American Women's Hospitals, η Near East Relief κ.α.) οι οποίες (οργανώσεις) είχαν στην ευθύνη τους έναν ή περισσότερους προσφυγικούς καταυλισμούς.

Το έργο της προσωρινής στέγασης των προσφύγων ανέλαβε αρχικά το ελληνικό κράτος με την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) το Νοέμβριο του 1922, το οποίο ανέλαβε την περίθαλψη των προσφύγων και τη στέγασή τους σε πρόχειρες κατασκευές. Σύντομα όμως αποδείχτηκε ότι το τεράστιο αυτό έργο, ξεπερνούσε τις δυνατότητες του Ελληνικού κράτους και η συνεργασία με διεθνείς Οργανισμούς, όπως η Κοινωνία των Εθνών, αποτέλεσε μονόδρομο. Στη συνέχεια ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ως ανεξάρτητος διεθνής

φορέας, διαχείρισης δανείων. Μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, το έργο της αποκατάστασής τους ανέλαβε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ- ΘΕΣΜΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ

3.1 Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.)

Ο Οργανισμός ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922 και λειτούργησε μέχρι το 1925. Σκοπός της λειτουργίας του, ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και ασχολήθηκε με την ανέγερση ξύλινων παραπηγμάτων για τη στέγασή τους.

Η ίδρυσή του έγινε με το Νομοθετικό Διάταγμα 227/τ. Α'/9- Νοεμβρίου 1922, «περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων». Σύμφωνα με το Διάταγμα, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ήταν Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου με έδρα την Αθήνα και υπαγόταν στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Είχε σκοπό την διαχείριση και διάθεση των χρημάτων και των ειδών που συγκεντρώνονταν από εράνους, κληρονομίες, δωρεές και κληροδοτήματα με σκοπό την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων (100sources.gr). Επίσης, σύμφωνα με το Διάταγμα, παρ. 2, άρθρο 1 «...Πλην των ως άνω ανωτέρω πόρων το εν λόγω Ταμείον δύναται να προικοδοτηθή, δια τακτικών ή εκτάκτων επιχορηγήσεων, εκ μέρους του Δημοσίου, ως και δια του προϊόντος ειδικών φόρων, οίτινες ήθελον επιβληθή, υπέρ του ως άνω σκοπού, και των οποίων η διαχείρισις και διάθεσις ήθελε ανατεθή εις το Ταμείον τούτο...». Ουσιαστικά, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων αποτελεί την πρώτη προσπάθεια κρατικής στεγαστικής πολιτικής. Η ίδρυση του Ταμείου γέννησε ελπίδες για την επίλυση του προβλήματος. Οι αρχές της οργάνωσής του παρουσιάζονταν ευοίωνες: Το καταστατικό του τού εξασφάλιζε κάποια αυτονομία σε ό,τι αφορούσε τη διοίκησή του. Αυτό θα το βοηθούσε να παρακάμπτει τα συνηθισμένα γραφειοκρατικά γρανάζια της δημόσιας διοίκησης και των κυβερνητικών κέντρων λήψης αποφάσεων. Δεύτερο θετικό σημείο: στο διοικητικό συμβούλιο προβλεπόταν εκπροσώπηση και του προσφυγικού κόσμου. Σε πολύ σύντομο όμως χρονικό διάστημα, αποδείχτηκε ότι οι δυο αυτές ιδιομορφίες αποτελούσαν εξαιρετικά λεπτό θέμα, αφού το διοικητικό συμβούλιο ήταν οργανικά συνδεδεμένο με τις υπηρεσίες των υπουργείων και η εκπροσώπηση των προσφύγων σε αυτό ήταν ελάχιστη (Κακριδής, 2021: 24).

Επί των ημερών λειτουργίας του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία στην ιστοσελίδα (100sources.gr) κατασκευάστηκαν 6.500 οικήματα, τα περισσότερα από τα οποία –περίπου 4.500– βρισκόνταν στην Αθήνα και στον Πειραιά, σε εκτάσεις κυριότητας δημοσίου ή προερχόμενες από απαλλοτρίωση.

Ολοκληρώθηκαν παραδόθηκαν 4.000 ξύλινα οικήματα με στέγη από γαλβανισμένο σίδηρο και πισσόχαρτο και 9.283 δωμάτια. Μονάδα αναφοράς αποτελούσε το δωμάτιο –αντιστοιχούσε ένα σε κάθε οικογένεια– και όχι το οίκημα. Το Ταμείο ασχολήθηκε αποκλειστικά με «έργα που άρχιζαν από την επιφάνεια του εδάφους και τελείωναν στη στέγη του οικήματος», και δεν ανέλαβε εργασίες υποδομής όπως η ύδρευση, η αποχέτευση, ο φωτισμός ή η διάνοιξη δρόμων. Το συνολικό ποσό που διαχειρίστηκε το Ταμείο ήταν 360.000.000 δρχ. Ο πρώτος προσφυγικός οικισμός που κατασκευάστηκε από το Ταμείο ήταν το Παγκράτι, και ακολούθησαν η Νέα Ιωνία, η Καισαριανή, ο Βύρωνας και η Κοκκινιά στον Πειραιά. Οι συνοικισμοί αυτοί ολοκληρώθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), στην οποία μεταβιβάστηκε η κυριότητα του συνόλου των έργων του Ταμείου που δεν είχαν ολοκληρωθεί.

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ολοκλήρωσε το έργο του τον Μάιο του 1925.

3.2 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.)

Η Ελληνική Κυβέρνηση, έχοντας να αντιμετωπίσει το επείγον ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων, τον Φεβρουάριο του 1923 απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών προκειμένου να εξεταστεί, επίσημα πλέον, το ενδεχόμενο υποστήριξης των ελληνικών προσπαθειών έκδοσης ενός διεθνούς δανείου για τη χρηματοδότηση της αποκατάστασης. Μία ειδική επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών, που είχε οριστεί για το ελληνικό ζήτημα που είχε προκύψει με την αποκατάσταση των προσφύγων, κατέληξε στην έκδοση δανείου 10.000.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο θα δινόταν υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Για αυτόν τον λόγο, ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), που θα ήταν υπεύθυνη για την παρακολούθηση του προγράμματος, όπως επίσης και για τα υλικά μέσα, γη και ακίνητα, τα οποία η Ελληνική Κυβέρνηση θα προσέφερε στους πρόσφυγες.

Η ΕΑΠ ιδρύθηκε με νομοθετικό διάταγμα στις 13 Οκτωβρίου 1923 (ΦΕΚ, αρ. 289Α, 13 Οκτωβρίου 1923), ως αυτόνομος οργανισμός με έδρα την Αθήνα υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών και υπό την προεδρία του Αμερικανού διπλωμάτη Ερρίκου Μονγκεντάου, με τετραμελές συμβούλιο. Η λειτουργία της άρχισε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους (el.wikipedia.org). Η ΕΑΠ είχε πλήρη ανεξαρτησία απέναντι σε οποιαδήποτε κυβερνητική αρχή και ήταν αρμόδια και για την αστική και για την αγροτική κατοικία. Σύμφωνα με το καταστατικό της διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο,

δύο Έλληνες και δύο ξένους που διορίζονταν από την Κοινωνία των Εθνών. Στα 23 άρθρα του ιδρυτικού καταστατικού του νέου Οργανισμού, της Επιτροπής Αποκατάστασης των Προσφύγων περιγραφόταν αναλυτικά ο τρόπος λειτουργίας της σε διοικητικό και οικονομικό επίπεδο, καθώς και οι αρμοδιότητές της.

Στη διάρκεια λειτουργίας της ΕΑΠ από το έτος 1924 έως το 1930, δαπανήθηκαν 897.288.292 δρχ (οικοδομές, έργα κοινής ωφέλειας, κτηματολόγιο κλπ) για αστική αποκατάσταση. Κατασκευάστηκαν σε όλη την Ελλάδα 125 συνοικισμοί με 27.465 κατοικίες. Για την αγροτική αποκατάσταση δαπανήθηκαν 1.001.722.628 δρχ για 52.561 κατοικίες (Δούλη et al, 2017: 3). Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια λειτουργίας της ΕΑΠ, κατασκευάστηκαν 5.584 κατοικίες στον Πειραιά, 3.864 στη Νέα Ιωνία, 1.998 στην Καισαριανή, 1.764 στον Βύρωνα, και 400 στον Υμηττό. Παρότι τα σπίτια που κατασκεύασε η ΕΑΠ δεν επαρκούσαν για το σύνολο του πληθυσμού –δύο ή τρεις οικογένειες έζησαν στο ίδιο σπίτι για μεγάλο διάστημα– ενώ και τα βιομηχανικά οικόπεδα που παραχωρήθηκαν και τα δάνεια που δόθηκαν δεν μπορούσαν να καλύψουν το σύνολο των αναγκών σε κατοικία και εργασία. Δημιούργησαν όμως έναν αρχικό οικιστικό πυρήνα ενώ οι προσφυγικές βιοτεχνίες που επιδοτήθηκαν πρόσφεραν αρκετές θέσεις εργασίας (100sources.gr).

Βέβαια προτεραιότητα από την ΕΑΠ δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση. Κατ' αρχήν, θεωρήθηκε ότι με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να περιοριστεί στις πόλεις ο κίνδυνος διαφόρων κοινωνικών προστριβών μεταξύ γηγενών και προσφύγων, η ριζοσπαστικοποίηση των τελευταίων, καθώς και η εξάπλωση επιδημιών και άλλων μολυσματικών νόσων. Ως εκ τούτου, παρ' όλο που το 54% των προσφύγων εγκαταστάθηκαν στις πόλεις, για αυτούς διατέθηκε μόλις το 13,7 % των πόρων της ΕΑΠ, ενώ το υπόλοιπο 86,3% των δαπανών της κατευθύνθηκε στο υπόλοιπο 46% των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο (Κακριδής, 2021: 34). Η επιλογή της αγροτικής αποκατάστασης αποδείχθηκε μία λύση γρήγορη και πιο οικονομική σε σχέση με την αστική αποκατάσταση στις πόλεις, διότι εξασφάλιζε την εργατική αυτοτέλεια των δικαιούχων.

Το σχέδιο ήταν να παραχωρούνται σε κάθε οικογένεια κατοικίες, ζώα, καθώς και εργαλεία, σπόροι, ζωοτροφές και ένα χρηματικό ποσό υπό τη μορφή δανείου, μέχρι την πρώτη σοδειά. Για την παροχή όλων αυτών, οι πρόσφυγες χρεώθηκαν προς την ΕΑΠ, την οποία έπρεπε να εξοφλήσουν σταδιακά με τοκοχρεωλυτικές δόσεις. Για τους κλήρους έλαβαν προσωρινούς τίτλους ιδιοκτησίας (παραχωρητήρια) μέχρι να

γίνει η οριστική διανομή των εκτάσεων, ενώ, μόνο όταν τα χρέη τους προς την ΕΑΠ είχαν ξεχρεωθεί, μπορούσαν να αποκτήσουν οριστικούς τίτλους ιδιοκτησίας.

Η ΕΑΠ μέχρι το τέλος του 1928, δημιούργησε 2.000 αγροτικές εγκαταστάσεις στην ελληνική ύπαιθρο, οι περισσότερες εκ των οποίων ήταν σε χωριά που ήδη υπήρχαν και οι υπόλοιπες ήταν νέοι οικισμοί. Με το πρόγραμμα αυτό της αποκατάστασης, εγκαταστάθηκαν περίπου 150.000 οικογένειες, η πλειοψηφία των οποίων ήταν στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων δεν ακολούθησε τους ρυθμούς της αγροτικής. Το 1926, ενδεικτικά, μόνο 72.230 αστοί πρόσφυγες είχαν μπορέσει να εγκατασταθούν και να γίνουν οικονομικά αυτοσυντήρητοι, σε αντίθεση με τους 550.623 αγρότες. Όταν η ΕΑΠ διαλύθηκε, το 1930, είχαν κατασκευαστεί μόλις 27.456 κατοικίες για τους αστούς πρόσφυγες σε 125 οικισμούς, ενώ για τους αγρότες 130.000 οικίες σε περισσότερους από 2.000 συνοικισμούς. Η πλειοψηφία των αστών προσφύγων εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, με την κάθε περιοχή να υποδέχεται 100.000-130.000 άτομα (Κακριδής, 2021: 37). Τον Μάιο του 1930, με το νόμο 4392 επικυρώνεται η σύμβαση της εκκαθάρισης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και έτσι η ΕΑΠ, παύει πλέον να οικοδομεί και αναλαμβάνει την κατασκευή προσφυγικών κατοικιών η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Προνοίας. Κατά τη δεκαετία του 1930, η οικοδόμηση της αστικής κατοικίας συνεχίστηκε με τη μορφή πολυόροφων πολυκατοικιών, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας.

Η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος ήταν μια από τις βασικές αρμοδιότητες του Υπουργείου Προνοίας, οι αρμοδιότητες του οποίου ρυθμίστηκαν με τις διατάξεις του άρθρου 19 του Νομοθετικού Διατάγματος (ΦΕΚ τ. Α'/165/16-08-1928) περί «Οργάνωσης των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως». Συγκεκριμένα, συστάθηκε το Κεντρικό Συμβούλιο Προνοίας και Αντιλήψεως, με σκοπό την ανέγερση αστικών προσφυγικών συνοικισμών και τη συντήρηση των ήδη υπαρχόντων, αποτελούμενων από:

1. Το Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διευθύνσεως Δημοσίου Λογισμικού, ως πρόεδρο ή το νόμιμο αυτού αναπληρωτή
2. Το Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.
3. Τους Διευθυντές Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ή των νόμιμων αυτών αναπληρωτών

4. Το Διευθυντή ή κάποιον άλλο ανώτερο τεχνικό υπάλληλο του Υπουργείου Συγκοινωνιών

5. Το Διευθυντή της Υπηρεσίας Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας 6. Τέσσερις πρόσφυγες, διορισμένους από τον Υπουργό Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σύσταση του Συμβουλίου εντοπίζεται ένα κοινό χαρακτηριστικό με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνονται εκπρόσωποι των προσφύγων μέχρι και στα ανώτερα κλιμάκια λήψης αποφάσεων για την αποκατάσταση των προσφύγων. Μεταξύ των ετών 1931-1940, υπό την εποπτεία του Υπουργείου, κατάφεραν να στεγαστούν 36.000 οικογένειες προσφύγων.

Μετά λοιπόν το 1930 και μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, συνεχίζουν να κατασκευάζονται προσφυγικές κατοικίες. Είναι χτιστές, σαφώς καλύτερης ποιότητας, στις οποίες εγκαθίστανται άστεγοι πρόσφυγες, αλλά και πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί σε παράγκες οι οποίες γκρεμίζονται.

Σε κάθε συνοικία δόθηκε διαφορετική λύση και σε πολλές περιπτώσεις τροποποιήθηκε το σχέδιο πόλεως, για να χαραχθούν νέοι δρόμοι, να δημιουργηθούν κοινόχρηστοι χώροι ψυχαγωγίας και αναπαύσεως και να εξασφαλιστούν συνθήκες υγιεινής. Οι νέες κατοικίες έχουν εντελώς διαφορετική αρχιτεκτονική αντίληψη, τόσο ως προς την επιλογή του χώρου, όσο και κατά τον τρόπο οικοδόμησης και εσωτερικής διαρρύθμισης. Λαμβάνονται πλέον υπόψη οι ανάγκες της άνεσης, της καθαριότητας, της καλαισθησίας και της ψυχαγωγίας. Στα κέντρα του αστικού χώρου, επιλέγεται η λύση της πολυκατοικίας, η οποία γενικεύεται για την προσφυγική αποκατάσταση (Παλούκης, 2011:103).

3.3 Αυτοστέγαση

Οι πολιτικές στέγασης των προσφύγων τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και από την ΕΑΠ, ως γνωστόν σε καμία περίπτωση δεν κάλυψαν πλήρως τις πραγματικές ανάγκες. Όσοι πρόσφυγες δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν στέγη μέσω του κράτους ή της ΕΑΠ, αναγκάστηκαν να βρουν οι ίδιοι τη λύση. Στην αρχή η αυτοστέγαση λειτούργησε ως μέσο αυτοσυντήρησης. Η στέγαση αυτή είχε κυρίως τη μορφή παραπηγμάτων, πρόχειρες κατασκευές, κυρίως με υλικά όπως ο τσίγκος, ξύλινες κατασκευές και άλλα τέτοιας μορφής οικοδομήματα.

Εικόνα 7: Ο προσφυγικός καταυλισμός της Κοκκινιάς το 1929

(Πηγή: chronontoulapo.wordpress.com)

Στη βιβλιογραφία η αυτοστέγαση βέβαια διακρίνεται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των προσφύγων. Για τους πιο εύπορους πρόσφυγες, η αυτοστέγαση ήταν επιλογή. Όσοι ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στη Μικρά Ασία και είχαν καταφέρει να διασώσουν ένα κομμάτι της περιουσίας τους κατά τη μετακίνησή τους στην Ελλάδα, είχαν τη δυνατότητα να χτίσουν, να ενοικιάσουν, ή να αγοράσουν σπίτια. Έτσι, κάλυπταν την ανάγκη της στέγασης άμεσα και στις περισσότερες περιπτώσεις με καλύτερους όρους απ' ό,τι θα τους παρείχαν τα οικήματα οποιουδήποτε φορέα (Πρωτοψάλτης, 2021: 45). Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων στεγάστηκαν σε άθλιες παράγκες προσωρινά που σε πολλές περιπτώσεις παρέμειναν ως και τις αρχές της δεκαετίας του '70, παρά τον «προσωρινό» χαρακτήρα τους.

Παραγκουπόλεις δημιουργήθηκαν κοντά στις «οργανωμένες» προσφυγικές περιοχές, στις παρυφές της πόλης αλλά και όπου υπήρχε ελεύθερος χώρος, συχνά σε μέρη εντελώς ακατάλληλα. Φτιαγμένες από ευτελή υλικά, αυτές οι τρώγλες στέγασαν ολόκληρες οικογένειες (www.pontosnews.gr).

Εικόνα 8: Εγκατάσταση προσφύγων. Διακρίνεται η υπαίθρια αυτοσχέδια κουζίνα έξω από το κτίριο

(Πηγή: Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε. Συλλογή Π. Πουλίδη)

Το κράτος υπό την έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού για την αντιμετώπιση της νέας αυτής συνθήκης, έπαιρνε αποφάσεις που ενθάρρυναν επί της ουσίας τις πρακτικές αυτοστέγασης.

Για παράδειγμα το Ν.Δ. «Περί υλοτομιών δι' ανάγκας των προσφύγων», τον Νοέμβρη του 1922, όριζε πως η υλοτομία οικοδομήσιμης ξυλείας όπως και η κατασκευή ασβέστη και ανθράκων, όταν προορίζονταν να καλύψουν προσφυγικές ανάγκες είτε άμεσα από τους ίδιους είτε μέσω τρίτων δεν υπόκειντο σε φορολόγηση. Η απόφαση επί της ουσίας διευκόλυνε την εν εξελίξει ραγδαία εξάπλωση της αυτοστέγασης των προσφύγων με ό,τι υλικό μπορούσαν να βρουν (Ντελέζος, 2021: 39).

3.4 Η Αποκατάσταση και η επαγγελματική απασχόληση των προσφύγων

Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι φορείς, ελληνικοί και διεθνείς κατά την άφιξη των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, έδωσαν προτεραιότητα στην

περίθαλψη και στη μέριμνα για τη στέγαση των προσφύγων και γενικότερα με την αποκατάστασή τους. Ωστόσο, εξίσου σημαντική, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα, υπήρξε και η προσπάθεια των φορέων ώστε να ενταχθούν οι πρόσφυγες στην αγορά εργασίας, η οποία αποτέλεσε επίσης βασικό άξονα της αποκατάστασής τους. Ο κύριος στόχος ήταν να αυτονομηθούν, να αποκτήσουν τα μέσα ώστε να μπορούν να συντηρηθούν και να μην εξαρτώνται από τη βοήθεια του κράτους και των διεθνών οργανισμών, η οποία εκ των πραγμάτων είχε προσωρινό χαρακτήρα.

Η εγκατάσταση των προσφύγων σε τόπους όπου θα είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν τις επαγγελματικές ασχολίες που ασκούσαν και στους τόπους καταγωγής τους αποτέλεσε βασική επιδίωξη τόσο της Ε.Α.Π. όσο και των ελληνικών κρατικών αρχών. Παρά τις δυσχέρειες στην υλοποίηση αυτής της πολιτικής, με αποτέλεσμα και οι ίδιοι οι πρόσφυγες να κάνουν λόγο για «απροσάρμοστο εγκατάσταση», η συνέχιση του επαγγέλματος αποτέλεσε επιδίωξη και των ίδιων των προσφύγων σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο (Καραχρήστος, Ποτηρόπουλος, 2022: 99). Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα συνέχισης των δραστηριοτήτων σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών, αποτελούσαν οι ζαχαροπλάστες-λουκουμοποιοί στην Ερμούπολη της Σύρου, οι Σινασίτες του Πειραιά, οι οποίοι συνέχισαν να ασχολούνται μεταξύ άλλων, με την τροφοδοσία πλοίων, τη ζαχαροπλαστική, το εμπόριο τροφίμων και χρωμάτων, οι καπνοκαλλιεργητές από τις περιφέρειες της Σμύρνης και της Νικομήδειας, οι οποίοι εγκαθίστανται στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, οι σηροτρόφοι στο Σουφλί και την Έδεσσα, και οι καλλιεργητές σουλτανίνας στην Κρήτη.

Πρακτικά, στο πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων έγινε συστηματική προσπάθεια επαγγελματικής αποκατάστασής τους στον αγροτικό τομέα, όπου προβλεπόταν εκτός από την παροχή γης και επιπλέον παροχές σχετικές με τα μέσα καλλιέργειάς της.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βασίλειος Δ. Κριμπάς, Διευθυντής της Αγροτικής Αποκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) από το 1925 έως το 1930, στην έκθεσή του με τίτλο «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων»:

«...Εις τί συνίσταται η αγροτική αποκατάστασις προσφύγων: Οι αγρόται πρόσφυγες, εξομοιωθέντες προς τους εντοπίους ακτήμονας, δικαιούνται, κατά τον αυτόν λόγον, αγροτικής αποκαταστάσεως. Συνίσταται δε αύτη: 1ον) Εις την παραχώρησιν προς αγροτικής προσφυγικής οικογένειας βιωσίμων γεωργικών κλήρων [...] 2ον) Εις την

στέγασιν των αγροτικώς εγκαθισταμένων προσφυγικών οικογενειών διά της ανεγέρσεως κατοικιών τύπου αγροτικού [...] 3ον) Εις τον εφοδιασμόν των εγκαθισταμένων, διά της χορηγήσεως προς αυτούς των αναγκαίων εις τας αγροτικάς των εργασίας σπόρων, κτηνών μεγάλων και μικρών, γεωργικών εργαλείων, κάρων, τέλος νομής και ζωαρκείας προς συντήρησιν αυτών και των κτηνών αυτών κατά τον χρόνον της αναμονής των αποτελεσμάτων της πρώτης καλλιεργείας, πολλάκις δε και κατά το δεύτερον έτος από της εγκαταστάσεως...» (Καραχρήστος, Ποτηρόπουλος, 2022: 97). Όλα βέβαια τα παραπάνω, χρεωνόταν στους αγρότες, οι οποίοι τα εξοφλούσαν σταδιακά, με τοκοχρεωλυτικές δόσεις.

Η αγροτική αποκατάσταση συνδυάστηκε επίσης με την υλοποίηση μεγάλων έργων υποδομής, όπως εγγειοβελτιωτικά έργα (αντιπλημμυρικά, αρδευτικά, αποξηράνσεις) και έργα ανάπτυξης του οδικού δικτύου, πρώτα από την ΕΑΠ και στη συνέχεια από το κράτος. Δημιουργήθηκαν φυτώρια, πειραματικά και πρότυπα κτήματα ή σταθμοί για τη βελτίωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής.

Το πρόγραμμα της αγροτικής αποκατάστασης με όλες αυτές τις παροχές, αρχικά έδειξε να αποδίδει, καθώς υπήρξε αύξηση της καλλιεργήσιμης γης ιδιαίτερα στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου οι πρόσφυγες αξιοποίησαν όλες τις χερσαίες εκτάσεις που τους δόθηκαν για καλλιέργεια, καθώς και τα αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα που έγιναν κυρίως το χρονικό διάστημα 1928-1932. Η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε και αναδιαρθρώθηκε και έγινε στροφή σε νέες καλλιέργειες ή σε καλλιέργειες που καλλιεργούνταν ελάχιστα, όπως καπνός, βαμβάκι, σουλτανίνα και οπωροκηπευτικά, ενώ αναπτύχθηκε και η δενδροκομία. Βέβαια, ο στόχος της επάρκειας της χώρας δεν επιτεύχθηκε άμεσα, όπως αναμενόταν, αλλά ο σημαντικός στόχος που επιτεύχθηκε με τα μέτρα αγροτικής αποκατάστασης κατά την προσφυγική εισροή, ήταν η δημιουργία των έργων υποδομής και η επέκταση της γεωργίας.

Αντίθετα, στα πλαίσια της αστικής αποκατάστασης των προσφύγων, δόθηκε προτεραιότητα, στην παροχή στέγης, η οποία βέβαια όπως αποδείχτηκε, είχε περισσότερες δυσκολίες, κυρίως λόγω του μεγάλου αριθμού των προσφύγων και του μικρού αριθμού ανταλλάξιμων οικιών. Ωστόσο, παρόλο που η αστική αποκατάσταση δεν προέβλεπε την εξασφάλιση εργασίας, αυτό δεν σήμαινε ότι δεν υπήρξαν σχετικές ενέργειες, όπως η μέριμνα για τη δημιουργία ή ενίσχυση βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων, η παροχή επαγγελματικών εργαλείων ή η δυνατότητα σύναψης επαγγελματικών δανείων από την Εθνική Τράπεζα (Ανδριώτης, 2022: 171). Προς την

κατεύθυνση αυτή, τόσο η ΕΑΠ, όσο και το Ελληνικό κράτος προσπάθησαν κυρίως να ενθαρρύνουν την εγκατάσταση βιομηχανιών και βιοτεχνιών στους αστικούς συνοικισμούς, με σκοπό την εκτόνωση της ανεργίας. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων στις αστικές περιοχές απασχολούνται ως εργάτες σε βιομηχανίες, είτε προσφύγων είτε γηγενών. Εκτός από τις γνωστές «εργατοπόλεις» της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, οι πρόσφυγες αποτελούν το εργατικό δυναμικό για τις βιομηχανικές μονάδες πολλών άλλων πόλεων της ελληνικής επικράτειας.

Εικόνα 9: Προσφυγοπούλες υφαίνουν στον αργαλειό, Αθήνα 1924

(Πηγή: Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε., Συλλογή Π. Πουλίδη)

Εικόνα 10: Εργαστήριο ταπήτων Ανατολής στα περίχωρα της Αθήνας L' établissement des réfugiés en Grèce, Γενεύη 1926

(Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής)

Ωστόσο, η έντονη και μαζική παρουσία των προσφύγων στην εργασία, έφερε ανταγωνισμό ανάμεσα στους πρόσφυγες και γηγενείς, με αποτέλεσμα να κλωνιστούν κοινωνικές ισορροπίες και να αμφισβητηθεί η επαγγελματική κυριαρχία των γηγενών σε αρκετούς κλάδους.

Ιδιαίτερα όμως η διαθεσιμότητα των προσφύγων να εργαστούν με χαμηλές αμοιβές και ελαστικό ωράριο εργασίας επιδείνωσαν τις εργασιακές συνθήκες και διατήρησαν στάσιμα τα ημερομίσθια, σε μια περίοδο μάλιστα κατά την οποία οι τιμές των αγαθών συνεχώς αύξαναν (Ανδριώτης, 2022: 172).

Όμως ο ανταγωνισμός που άρχισε να διαφαίνεται σε επίπεδο αγοράς εργασίας ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό προσφύγων και γηγενών, άρχισε να παρατηρείται και στον τομέα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, από το μικρεμπόριο έως τη βιομηχανία. Οι γηγενείς επιχειρηματίες αισθάνθηκαν ότι απειλούνται από πρόσφυγες μικροκαταστηματάρχες και προσπάθησαν να τους απομακρύνουν από την εγχώρια αγορά, με αρκετά περιστατικά να σημειώνονται σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα καταγράφεται σε περιοχή του Βόλου, με αναφορά σε εμπρησμό των παραπηγμάτων στην πλατεία Ρήγα Φεραίου τον Φεβρουάριο του 1936. Σύμφωνα με δημοσίευμα ηλεκτρονικού τοπικού site, αναφέρεται σχετικά: «.....Στην πλατεία Ρήγα Φεραίου, όπως και στην πλατεία Ελευθερίας, «ξεφύτρωσαν» διάφορα μικρομάγαζα-παράγκες, που τα άνοιξαν πρόσφυγες, για βιοπορισμό. Στην αρχή οι αρχές του Βόλου έδειξαν ανοχή. Όμως, σιγά-σιγά, άρχισε να δημιουργείται πρόβλημα στην εμπορική αγορά. Οι παράγκες των προσφύγων «κέρδιζαν» την πελατεία. Οπότε άρχισε η δυσαρέσκεια και η αντιπαλότητα από τους γηγενείς εμπόρους κατά των προσφύγων. Οι επαγγελματίες του Βόλου δηλώνουν πως θα ενεργήσουν «όπως αρθούν οι παράγκες τόσον της πλατείας Ελευθερίας, όσον και της πλατείας Ρήγα Φεραίου» («ΘΕΣΣΑΛΙΑ», 03-12-1929). Έτσι οι παράγκες της πλατείας Ελευθερίας, τον Μάιο του 1936, «ύστερα από διάφορες ενέργειες, διαμαρτυρίες κ.λπ. κατορθώθηκε να γκρεμιστούν, διά της βίας μάλιστα...», σημειώνει ο δημοσιογράφος Άθως Τριγκώνης («ΛΑΪΚΗ ΦΩΝΗ», 07-06-1933).....» (e-thessalia.gr).

Η πολιτική του κράτους και της ΕΑΠ, ήταν να ενισχύσει τη μικρή ιδιοκτησία ως αντίδοτο σε μία εν δυνάμει πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των προλεταριοποιημένων προσφύγων (Παλούκη, 2011: 107). Είναι χαρακτηριστικό ότι όπως αναφέρεται στην έκδοση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) του 1926, στους 7.000 εμπόρους και

βιομηχάνους γραμμένους στο επιμελητήριο της Αθήνας, οι 1.000 ήταν πρόσφυγες, ενώ στον Πειραιά η αναλογία ήταν μεγαλύτερη (Γιαννόπουλος, 2003: 97).

Βλέπουμε, σε περιοχές όπως η Ν. Ιωνία, να αναπτύσσεται η ταπητουργία, ή ακόμη και η παραγωγή κεραμικών και ειδών λαϊκής τέχνης. Σε γενικές γραμμές η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, έφερε καινούριους βιομηχανικούς-βιοτεχνικούς κλάδους, όπως για παράδειγμα τα πλαστικά, τη βυρσοδεψία, τη μεταξουργία και τη βιοτεχνία ειδών διατροφής.

Εικόνα 11: Το Ταπητουργείο Καχραμάνου στη Νέα Ιωνία

(Πηγή: Αρχείο Ευστρατίου Καχραμάνου)

Σημαντικότερη υπήρξε η συμβολή των προσφύγων στον εμπορικό τομέα. Δοκιμασμένοι στο σκληρό ανταγωνισμό με Τούρκους, Λεβαντίνους, Εβραίους και Αρμένιους, οι πρόσφυγες κυριάρχησαν σταδιακά στα εμπορικά κέντρα της βόρειας Ελλάδας και έδωσαν διεθνείς προεκτάσεις στην Ελληνική εμπορική δραστηριότητα. Οι άνθρωποι που είχαν διακριθεί στα μεγάλα διαμετακομιστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τραπεζούντα κ.α.), μετέφεραν τις δραστηριότητες τους στην Ελλάδα και τόνωσαν την εμπορική ζωή του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης (Γιαννόπουλος, 2003: 98).

Επίσης, οι πιο συνηθισμένες ασχολίες των προσφύγων στις πόλεις ήταν εργάτες/εργάτριες σε βιομηχανίες-βιοτεχνίες, εργάτες οικοδομών, μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες, που συνήθως ήταν παράγκες ή παραπήγματα και στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούσαν προεκτάσεις των οικιών τους.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, αναφορικά με την απασχόληση των προσφύγων, αναφέρονται τα κάτωθι στοιχεία:

Κατηγορία	Εργαζόμενοι	Ποσοστό (%)
Γεωργία	242.569	52,3%
Κτηνοτροφία-Θήρα Αλιεία	12.542	2,7%
Μεταλλεία-Ορυχεία	979	0,2%
Βιομηχανία	114.512	24,7%
Μεταφορές-Συγκοινωνίες	18.742	4%
Εμπόριο-Πίστη κ.α.	42.863	9,2%
Προσωπικές Υπηρεσίες	13.864	3%
Ελεύθερα Επαγγέλματα	13.023	2,8%
Δημόσιες Υπηρεσίες	4.903	1,1%
Μερικό Σύνολο	463.997	100%
Άνευ επαγγέλματος	340.976	
Μη Δηλώσαντες Επάγγελμα	73.604	
Σύνολο	878.577	

Πίνακας 3: Απασχόληση των προσφύγων, Απογραφή 1928

(Πηγή: Ανδριώτης, 2022: 173)

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της προσφυγικής αποκατάστασης, καθώς πρώτα απ' όλα, αντιμετώπισε τους πρόσφυγες ως ενιαία ομάδα σε ό,τι αφορά το έργο της εγκατάστασης. Σε ό,τι αφορά την αγροτική αποκατάσταση, συνεργάστηκε πολλές φορές με εκπροσώπους προσφυγικών ομάδων, έτσι ώστε να επιλεγεί η κατάλληλη περιοχή για αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων. Δόθηκε επίσης ιδιαίτερη σημασία ώστε η εγκατάσταση να γίνεται σε μέρη όπου οι νέες γεωργικές ασχολίες των προσφύγων μπορούσαν να είναι παρόμοιες με εκείνες με τις οποίες ασχολούνταν πριν από την άφιξή τους στην Ελλάδα.

Σε ό,τι αφορά την αστική αποκατάσταση, η δημιουργία νέων συνοικισμών περιμετρικά της Αθήνας και του Πειραιά συντέλεσε ώστε να δημιουργηθεί στην πραγματικότητα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα (Κακριδής, 2021: 38).

Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι στην προσπάθεια εξεύρεσης λύσης στέγασης του προσφυγικού πληθυσμού στην Αθήνα και στον Πειραιά, έγιναν πολλές αυθαιρεσίες.

Όπως έχει σημειώσει χαρακτηριστικά η Λίλα Λεοντίδου: Το 1925, η κατάσταση είχε ήδη ξεφύγει από τα χέρια των πολεοδόμων. Οι συνοικισμοί του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, της ΕΑΠ και του Υπουργείου περιτριγυρίστηκαν αμέσως από αυθαίρετους οικιστές, που εγκαταστάθηκαν παράνομα στις παρυφές τους (Αθήνα, Πειραιάς). Στην ουσία η Επιτροπή είχε αποφασίσει μόνο την κατεύθυνση προς την οποία θα επεκτεινόταν η πρωτεύουσα. Ο όγκος όμως και ο βαθμός της οικιστικής εξάπλωσης και της πληθυσμιακής αύξησης των νέων συνοικισμών είχε ξεφύγει εντελώς από τον έλεγχο της ΕΑΠ ή της κυβέρνησης. Η διαδικασία της λαϊκής μικροοικοδόμησης και των αυθαιρεσιών είχε αρχίσει (Κακριδής, 2021: 38).

Στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας για την αποτίμηση του έργου της ΕΑΠ, θεωρείται ότι λειτούργησε σε γενικές γραμμές θετικά, καθώς οργάνωσε και συστηματοποίησε την αποκατάσταση. Οι πρόσφυγες ωστόσο, δεν φαίνεται να είδαν θετικά την Επιτροπή. Η αντιπαράθεση των προσφύγων με την ΕΑΠ είχε κατά κύριο λόγο οικονομικά χαρακτηριστικά.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι ανεξάρτητες προσφυγικές επιτροπές, έκαναν συχνά υπομονήματα στον πρωθυπουργό κάνοντας λόγο για την αξιοθρήνητη κατάσταση στην οποία βρισκόταν τα προσφυγικά οικήματα και εξέφραζαν την ανάγκη για απαλλοτρίωση έκτασης όπου αυτή μπορούσε να πραγματοποιηθεί από το Υπουργείο Γεωργίας και Πρόνοιας.

Στο Γ' Προσφυγικό Συνέδριο, διακόσιες οργανώσεις επαρχιών συμμετείχαν με επίσημο πρόεδρο του Συμβουλίου τον Βενιζέλο, ζητώντας επιθεώρηση των συνοικισμών στην Θεσσαλία και την Στερεά Ελλάδα για την αναθεώρηση των αποφάσεων των Πρωτοβάθμιων Επιτροπών Εκτίμησης. Διαμαρτύρονταν έντονα, ότι οι δοθείσες περιουσίες των μουσουλμανικών πληθυσμών που ήταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα πριν την ανταλλαγή, δεν είναι ίσης αξίας με τις εγκαταληφθείσες και ότι η βοήθεια της ΕΑΠ δεν ήταν τόσο μεγάλη. Πολλοί έλυσαν το ζήτημα της στέγασης χωρίς την βοήθειά της... Δεν είναι λίγες οι καταγγελίες που αφορούν την τακτική της ΕΑΠ, από την εφημερίδα *Πατρίς*, που με το αδιάπτωτο ενδιαφέρον της υπέρ των προσφύγων που την διέκρινε πάντα προέβη σε έρευνα, διαπιστώνοντας την αφόρητη και λαβυρινθώδη κατάσταση μεταξύ των προσφύγων και της ΕΑΠ που έφθασε σε εχθρότητα. Οι λειτουργοί της ΕΑΠ δεν τήρησαν ορθώς τον υψηλό ρόλο τους και

προέβησαν σε μια τακτική χωρίς μέθοδο, τακτική προσωρινοτήτων επιφυλάξεων, περιορισμών και καταπιεστικών μέτρων. Μετεβλήθησαν σε αγάδες και οι πρόσφυγες σε δούλοι τους. Απαγόρευαν την είσοδο, δια της αστυνομικής αρχής, των προσφύγων στα γραφεία της ΕΑΠ, ενώ τους περιέλουζαν με βίαιες εκφράσεις. Η κατάσταση είχε φτάσει σε επίπεδο χειροδικίας και είχε χαθεί ο αλληλοσεβασμός και ο διάυλος επικοινωνίας. Τα παράπονα γίνονταν πολλάκις από πρόσφυγες διανοούμενους αστούς και μη, εργάτες και απλούς πολίτες ακόμα και από τους επίσημους αντιπροσώπους των οργανώσεών τους. Τηρούσαν στάση υπεροπτική και δεν επέτρεπαν αντιρρήσεις. Στην εφημερίδα Προσφυγικός Κόσμος η ΕΑΠ κατηγορείται για αδικία, διότι χρεώνει τα οικήματα των συνοικισμών με τις δαπάνες των έργων κοινής ωφελείας με σκοπό την καταβολή διπλών δαπανών (www.kemipokessariani.gr).

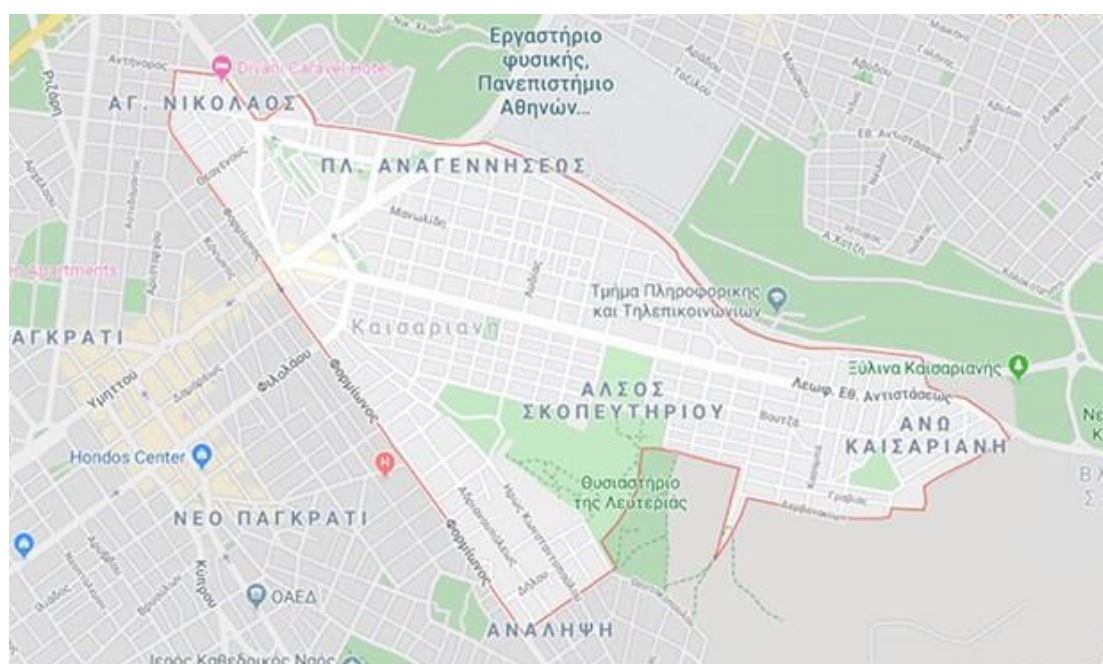
Οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν διότι θεώρησαν άδικο το γεγονός ότι έπρεπε να πληρώσουν για την αποκατάστασή τους. Είχαν αφήσει πίσω τους έναν ολόκληρο κόσμο, μια πατρίδα και όχι μόνο δεν αποζημιώνονταν, αλλά καλούνταν και να ξεχρεώσουν τα σπίτια και τα οικόπεδα που θα έπρεπε να τους ανήκουν δικαιωματικά. Στον προσφυγικό λόγο της εποχής, η καταστροφή παρουσιάζεται μεταξύ άλλων ως θυσία για την μητέρα – πατρίδα (Πρωτοψάλτης, 2021: 70).

Βέβαια η ΕΑΠ σε μεγάλο βαθμό πέτυχε τους στόχους της. Το γεγονός ότι υπήρξε ένας ανεξάρτητος οργανισμός υπό διεθνή έλεγχο, ο οποίος δεν συμμετείχε ενεργά στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, έχοντας δικά του κεφάλαια να διαχειριστεί, έπαιξε ένα αρκετά σημαντικό ρόλο στην επιτυχία του έργου που παρήγαγε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 – Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

4.1 Ο Δήμος της Καισαριανής

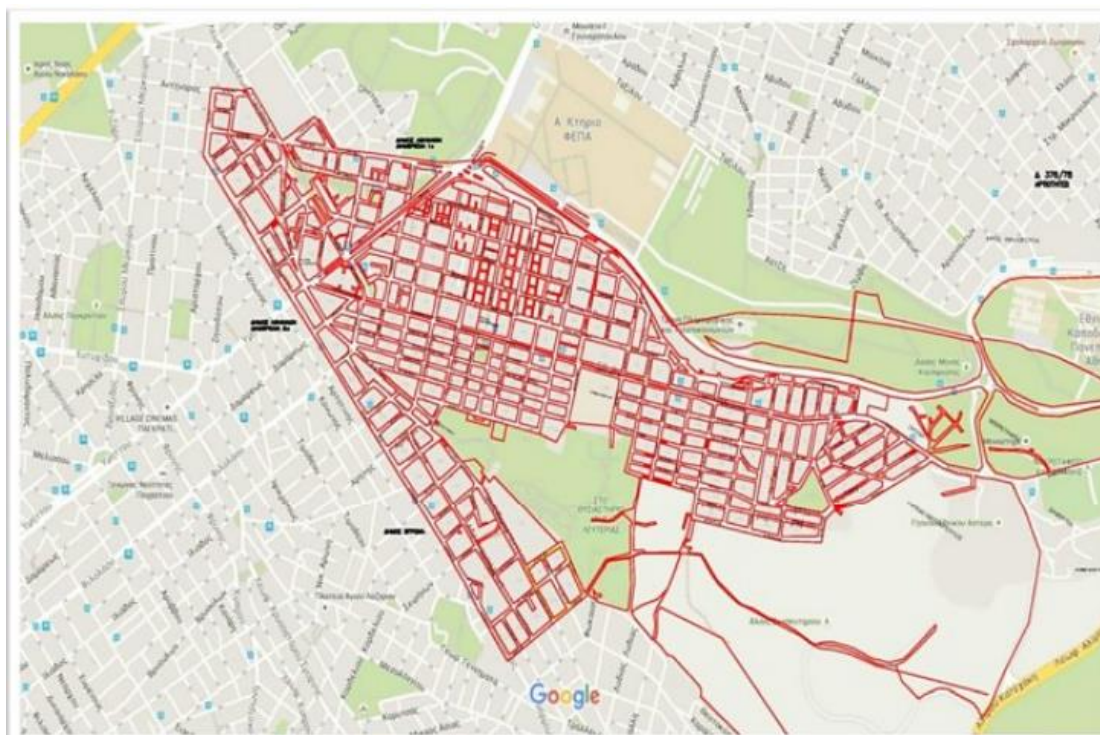
Η Καισαριανή είναι αστική περιοχή και δήμος του Κεντρικού Τομέα Αθηνών, βρίσκεται τρία χιλιόμετρα ανατολικά του κέντρου της Αθήνας, σε 130 μέτρα υψόμετρο, στις ΒΔ πλαγιές του Υμηττού (el.wikipedia.org). Συνορεύει βόρεια με τους δήμους Ζωγράφου και Αθηναίων, νότια με τον Δήμο Βύρωνα και Αθηναίων (Παγκράτι) και δυτικά πάλι με το δήμο Αθηναίων. Ανατολικά βρίσκεται το βουνό Υμηττός.

Χάρτης 1: Δήμος Καισαριανής

(Πηγή: Google Maps, ίδια επεξεργασία)

Η συνολική έκταση του Δήμου Καισαριανής, είναι 8.500 περίπου στρέμματα, από τα οποία τα 7.500 είναι ορεινή περιοχή και πράσινο στον Υμηττό και τα 1.000 περίπου στρέμματα αποτελείται από κατοικημένους και κοινόχρηστους χώρους. Το αστικό τμήμα του Δήμου Καισαριανής έχει σχήμα τριγωνικό και καλή ρυμοτομία, με βάση την κεντρική λεωφόρο Εθν. Αντιστάσεως και τις άλλες οριζόντιες και κάθετες οδούς προς αυτή (Επιχειρησιακό σχέδιο εξασφάλισης κοινόχρηστων και κοινωφελών χώρων Δ. Καισαριανής, 2023: 12).

Χάρτης 2: Γενική αποτύπωση του οικιστικού ιστού του Δήμου Καισαριανής (Πηγή: Μελέτη Τοπικού Σχεδίου Διαχείρισης Αποβλήτων (ΤΣΔ) Δήμου Καισαριανής, 2015)

4.2 Δημογραφικά στοιχεία

Στην απογραφή του 1920 η Καισαριανή καταγράφεται ως «οικισμός», με μόλις 11 κατοίκους. Στην απογραφή του 1928, έξι μόλις χρόνια μετά την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων, ο πληθυσμός της περιοχής έφτασε στους 15.357 κατοίκους, δηλαδή σχεδόν το 60% του σημερινού. Το 1934 η Καισαριανή αναγνωρίστηκε επίσημα σαν ανεξάρτητος Δήμος, με απόσπαση από τον Δήμο Αθηναίων όπου και άνηκε ως τότε, έχοντας 2.700 εγγεγραμμένους δημότες (Τοπικό Σχέδιο Διαχείρισης Αποβλήτων Δήμου Καισαριανής, 2015: 19).

Τα πληθυσμιακά δεδομένα της περιοχής, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, έχουν ως εξής:

Δήμος	Πληθυσμός Απογραφής 1981	Πληθυσμός Απογραφής 1991	Πληθυσμός Απογραφής 2001	Πληθυσμός Απογραφής 2011	Πληθυσμός Απογραφής 2021
Καισαριανή	28.972	26.803	26.419	26.480	26.269

Πίνακας 4: Απογραφή πληθυσμού Καισαριανής 1981-2021

(Πηγή ΕΛΣΤΑΤ: www.statistics.gr, ίδια επεξεργασία)

Σύμφωνα με τα ανωτέρω αναφερόμενα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ ο πληθυσμός μειώθηκε από το 2011 (26.480 κάτοικοι) κατά λιγότερο από 1%.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 – Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1922

5.1 Η Καισαριανή πριν την εγκατάσταση των προσφύγων

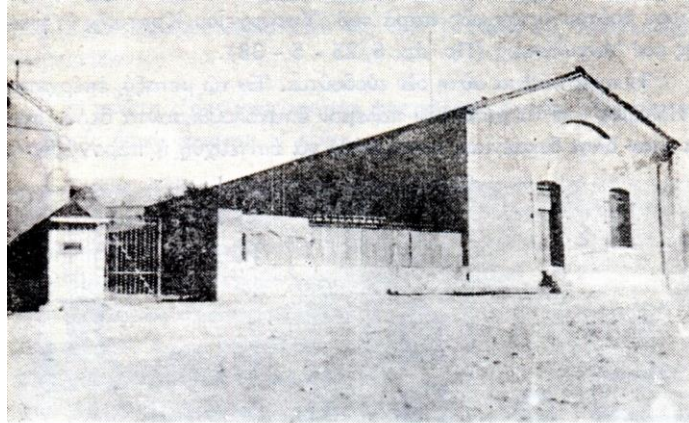
Η εικόνα της περιοχής, που αργότερα ιδρύθηκε ο Δήμος Καισαριανής, στους πρόποδες του Υμηττού λίγα χρόνια πριν την εγκατάσταση των προσφύγων δεν ήταν ιδιαίτερα θελκτική για κατοικία και ίδρυση συνοικισμού. Η τοποθεσία ήταν βραχώδης, δασώδης και ερημική, με εξαίρεση τις πηγές του (χαμένου σήμερα) Ηριδανού, όπου υπήρχε άφθονη βλάστηση και πλούσια πανίδα (www.kemipokessariani.gr)

Εικόνα 12: Ο Ηριδανός

(Πηγή: Facebook, Καισαριανή)

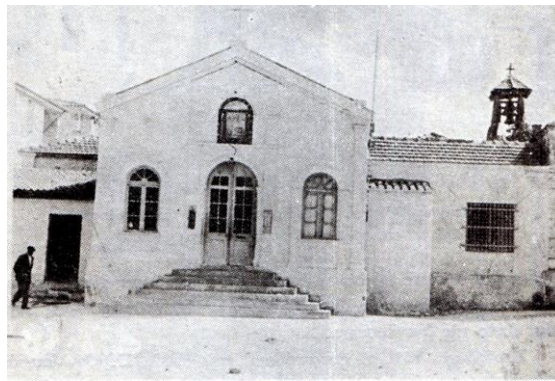
Το μέρος της Καισαριανής, που δεν ήταν βοσκότοπος, το χρησιμοποιούσε κυρίως ο στρατός. Στην περιοχή του Αγίου Νικολάου υπήρχαν εγκαταστημένες αποθήκες του στρατού, καθώς και στάβλοι με τα άλογα της ανακτορικής φρουράς και τρεις κρατικές φαρμακαποθήκες στην ίδια περιοχή. Δυτικά στη περιοχή προς την Αθήνα, υπήρχε το νοσοκομείο Συγγρού, το οποίο κτίστηκε το 1919, με δωρεά του Ανδρέα Συγγρού και χρησιμοποιήθηκε για θεραπεία ατόμων, που έπασχαν από αφροδίσια νοσήματα.

Ἡ παραχωρηθεῖσα Α' Φαρμακαποθήκη, ἣτις κατεδαφίσθη καὶ εἰς τὸν χώρον αὐτῆς ἀνεγείρεται ὁ Ναός

Εικόνα 13: Κρατική φαρμακαποθήκη στη θέση που χτίστηκε ο Ι. Ναός Αγ. Νικολάου Καισαριανῆς

(Πηγή: *in-agiosnikolaos.gr*)

Ἡ Ἀποθήκη τοῦ Δημοσίου, ἡ παραχωρηθεῖσα προσωρινῶς τῷ 1912 καὶ ἔκτοτε χρησιμοποιουμένη ὡς Ἱ. Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου

Εικόνα 14: Ο Ι. Ναός Αγ. Νικολάου Καισαριανῆς

(Πηγή: *in-agiosnikolaos.gr*)

Από το 1917, με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας, η περιοχή της Καισαριανῆς χαρακτηρίστηκε αναδασωτέα, μαζί με άλλες ορεινές εκτάσεις του Ὑμηττοῦ, που συνόρευαν με την Αθήνα. Τα σχέδια αυτά βέβαια, δεν υλοποιήθηκαν ποτέ μετά τις ἐκτακτες εξελίξεις της μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Μετά την εγκατάσταση των προσφύγων σε αυτές τις περιοχές, το ποσοστό δασικῆς ἐκτασης ἀπὸ 70% που ἦταν πρὶν το 1920 μειώθηκε στο 30% (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022:14).

5.2 Η δημιουργία του προσφυγικού οικισμού της Καισαριανής

Η περιοχή της Καισαριανής άρχισε να δημιουργείται ως προσφυγικός οικισμός από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τις αρχές του 1923. Οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας όταν έφθασαν στην Αθήνα, προσπάθησαν να στεγαστούν πρόχειρα, στήνοντας παράγκες και σκηνές, μετακινούμενοι από το ένα μέρος στο άλλο. Η περιοχή της Καισαριανής επιλέχθηκε ως προσφυγικός συνοικισμός επειδή ήταν κοντά στο Κέντρο της Πρωτεύουσας και επειδή είχε “νερό” (Δούλη et al, 2017: 3).

Εικόνα 15: Γενική άποψη συνοικισμού Καισαριανής, 1924

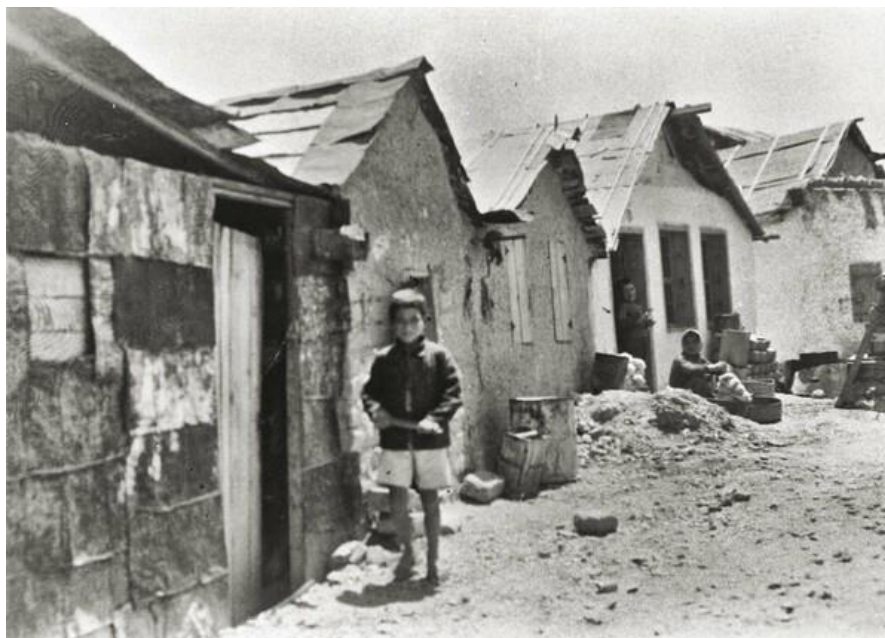
(Πηγή: epikooinonia.info)

Από την άνοιξη του 1923, με απόφαση της κυβέρνησης Πλαστήρα-Κονδύλη που είχε αναλάβει τα ηνία της χώρας, πρόσφυγες που έφταναν σταδιακά από τα παράλια της Μικράς Ασίας άρχισαν να εγκαθίστανται πρόχειρα και τμηματικά σε κωνικές σκηνές του στρατού στην ανατολική πλευρά του κέντρου της Αθήνας, κοντά στο Νοσοκομείο Λοιμωδών Νοσημάτων Συγγρού (www.kemipokessariani.gr). Εκτιμάται ότι περίπου 8.000 πρόσφυγες από τα παράλια της Μ. Ασίας εγκαταστάθηκαν στη περιοχή της Καισαριανής. Η προέλευση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, ήταν

κυρίως τα Βουρλά, δευτερευόντως τα χωριά της ευρύτερης χερσονήσου της Ερυθραίας και της Σμύρνης.

Τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν πρώτοι στην περιοχή, ήταν τεράστια. Δεν υπήρχε καμία υποδομή, καθώς η περιοχή δεν ήταν ενταγμένη στο σχέδιο πόλης. Η έλλειψη ύδρευσης, φωτισμού και αποχετευτικού συστήματος, σε συνδυασμό με τις πλημμύρες, που δημιουργούσε κάθε τόσο το ρεύμα του Ηριδανού (γνωστός ως Ντερές), καθιστούσε τη διαβίωση στην περιοχή άκρως ακατάλληλη και ανθυγιεινή. Στη πολιτεία πήρε σχεδόν ενάμιση χρόνο, μέχρι να αρχίσει να λαμβάνει τα πρώτα μέτρα για τη διασφάλιση μίας υποτυπώδους υποδομής (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022:17). Όταν η Καισαριανή εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης, τον Ιούλιο του 1923, κατείχε έκταση 231 στρεμμάτων.

Η Καισαριανή άρχισε να οικοδομείται από το Μάιο του 1923 μέσω του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Οι πρώτες εργασίες, περιλάμβαναν την κατασκευή 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1.000 πλινθόκτιστων δωματίων. Οι κατασκευές αυτές άρχιζαν από την ανατολική πλευρά προς τη λεωφόρο Υμηττού και κατέληγαν δίπλα στο ρέμα του Ηριδανού προς την περιοχή της Πανεπιστημιούπολης και ήταν προσαρμοσμένη σε αυτή των τετραγώνων.

Εικόνα 16: Οι πρώτες εγκαταστάσεις στους συνοικισμούς γύρω από την Αθήνα. Προσωρινές λύσεις που έμελλαν να διατηρηθούν για αρκετά χρόνια, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

(Πηγή: www.lifo.gr)

Συγκεκριμένα, κάθε 10 ή 12 σπίτια αποτελούσαν ένα τετράγωνο. Στο κέντρο κάθε τετραγώνου, που ήταν ένα είδος αυλείου χώρου, βρίσκονταν τα (κοινά) αποχωρητήρια ή «χρειές». Τα πλινθόκτιστα, ήταν ο βασικός τρόπος κατασκευής οικιών για τους πρόσφυγες, καθώς οι πλίνθινες κατασκευές ήταν ατελείς και ευνοούσαν ατομικές επεμβάσεις των χρηστών (www.kemipokessariani.gr). Σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης στη περιοχή, και το γενικότερο κλίμα περιγράφει χαρακτηριστικά η γνωστή τραγουδίστρια και μουσικολόγος, με καταγωγή από τη Σμύρνη, γεννηθείσα στην Καισαριανή 12 Οκτωβρίου 1928, Δόμνα Σαμίου: «...Απ' ό,τι θυμάμαι, από μικρό παιδάκι εκεί στην Καισαριανή μέναμε σε παράγκα. Κι όχι μόνο εμείς, ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων της Μικράς Ασίας που τους εγκαταστήσανε στην Καισαριανή, από ένα σημείο και κάτω μας είχανε κάνει παράγκες. Δηλαδή ένα δωμάτιο, μια παράγκα, είχανε δώσει στην κάθε οικογένεια, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ατόμων της κάθε οικογένειας. Ομολογώ διαστάσεις δεν θυμάμαι, τέσσερα επί τέσσερα, τρία επί τέσσερα, δεν ξέρω, ήμουν παιδάκι. Εκείνο που γνωρίζω είναι ότι ήτανε ένα δωμάτιο. Ήτανε οι παράγκες η μια πλάι στην άλλη.....Αυτές οι παράγκες σχημάτιζαν τετράγωνο και υπήρχανε είσοδοι που έμπαινες μέσα στο τετράγωνο αλλά ήταν πολύ στενές, μόνο ποδήλατο μπορούσε να περάσει ή γαϊδουράκι και σούστα το πολύ, αλλά όχι αυτοκίνητο. Στη μέση λοιπόν αυτού του τετραγώνου, σε κάθε τετράγωνο, υπήρχαν τα κοινά καμπινέ....Νερό βεβαίως δεν είχαμε στις παράγκες. Υπήρχαν βρύσες κοινές, κοινοτικές, σε κάποιες γωνίες, όπου γύρω γύρω από τη σωλήνα ήτανε τσιμέντο....» (www.domnasamiou.gr).

Η ΕΑΠ από το έτος 1925, αναλαμβάνει την αποκατάσταση των προσφύγων στην Καισαριανή. Το Υπουργείο Πρόνοιας, τις κατοικίες που έχτιζε, τις παραχωρούσε δωρεάν, ως μέτρο κοινωνικής πρόνοιας σε οικονομικά αδύναμους, ενώ το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), στην πορεία, επέβαλε την είσπραξη συμβολικού ενοικίου. Όταν η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), απόκτησε την κυριότητα του Ταμείου το καλοκαίρι του 1925 τα δεδομένα άλλαξαν και η Επιτροπή ανάγκασε τους πρόσφυγες να καταβάλουν υποχρεωτικά ενοίκιο ή να αγοράσουν τα οικήματα στα οποία διέμεναν. Η απόφαση δημιούργησε σοβαρές εντάσεις ανάμεσα στο κράτος και στους κατοίκους της Καισαριανής. Προσφυγικοί σύλλογοι της Αθήνας, κυρίως στη Νέα Ιωνία, τον Βύρωνα και την Καισαριανή, πήραν απόφαση να καταλάβουν βίαια τα οικήματα με αποτέλεσμα τον Ιούλιο του 1925 να ξεσπάσουν βίαιες συγκρούσεις στο συνοικισμό. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι Καισαριανιώτες θα εκφράζουν πολύ συχνά διαμαρτυρίες για την κατάσταση στην

οποία ζούσαν, με πολύ πιο έντονο τρόπο από τους υπόλοιπους πρόσφυγες (www.kemipokessariani.gr).

Η ΕΑΠ, παρόλο που θεωρούνταν ένα ευέλικτος οργανισμός, λόγω του νομικού καθεστώτος που διεπόταν και την οικονομική δυνατότητα που κατείχε, μπορούσε να βοηθήσει ουσιαστικά στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων της Καισαριανής, ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν αναφορές στη βιβλιογραφία για προχειρότητα στις κατασκευές. Οι κατασκευές εξακολουθούσαν να είναι δεύτερης ποιότητας και οι πρόσφυγες στεγάζονταν όπως-όπως σε αυτές. Τα πλινθόκτιστα, που κτιζόνταν, αποτελούσαν κερδοφόρα επιχείρηση για τους εργολάβους, οι οποίοι, πέραν του ότι τα έκτιζαν με προχειρότητα, τα άφηναν και ανολοκλήρωτα, χωρίς πόρτες και παράθυρα, με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αναγκάζονται να τα κλείσουν με πανιά (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022: 18). Οι εργολάβοι προκειμένου να αυξήσουν το κέρδος, χρησιμοποιούσαν τους ίδιους τους πρόσφυγες, ως εργατικό δυναμικό, με πολύ φτηνό ημερομίσθιο. Παράλληλα, σύμφωνα με την πολιτική της ΕΑΠ, οι πρόσφυγες καλούνταν να πληρώσουν προκειμένου να λάβουν της κατοικίες υπό την νόμιμη κυριότητά τους.

Αυτό που προβλεπόταν από τους νόμους τη εποχής ήταν, ότι κάθε οικογένεια έχει δικαίωμα να αποκτήσει κατοικία στους συνοικισμούς που έκτιζε το Υπ. Πρόνοιας, εκτός αν είχε δικό της σπίτι. Η κατοικία εξοφλούνταν μέσα σε 15 χρόνια με άτοκες δόσεις αξίας του 70% της κατασκευής και του κόστους του οικοπέδου. Όταν κατέθεταν το 10% από το τίμημα, δινόταν προσωρινό παραχωρητήριο που αποτελούσε τίτλο για την μεταγραφή της κυριότητας και τη εγγραφή υποθήκης από το δημόσιο. Το οριστικό παραχωρητήριο δινόταν μονάχα όταν εξοφλούνταν όλο το ποσό (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022: 19).

Εκτός από τις πλινθόκτιστες κατασκευές, η ΕΑΠ, προσέθεσε και τις διώροφες κατασκευές, κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου. Ο πληθυσμός του οικισμού πλησίαζε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, τους 16.000 περίπου. Οι κάτοικοι δεδομένων των άθλιων συνθηκών που διαβίωναν εντός του οικισμού, ζήτησαν από το κράτος την επέκταση του, στο δεξιό τμήμα της λεωφόρου, μέχρι το Σκοπευτήριο. Το κράτος αδυνατούσε να αντιδράσει οργανωμένα, και έτσι οι πρόσφυγες κατέλαβαν οι ίδιοι την περιοχή. Στη συνέχεια, η κυβέρνηση δεδομένου του πολιτικού κόστους, δεν θέλησε να έρθει σε ευθεία σύγκρουση με τους κατοίκους, επέτρεψε την ανεξέλεγκτη εξάπλωση του οικισμού και στο τέλος αδυνατώντας να δώσει άλλη λύση, απαλλοτρίωσε επίσημα την περιοχή του Σκοπευτηρίου.

Ο οικισμός που δημιουργήθηκε κάτω από αυτές τις συνθήκες, ήταν ένας πυκνοκατοικημένος αστικός οικισμός, χωρίς ελεύθερους χώρους, με ελάχιστες εξαιρέσεις (την πλατεία Αναγεννήσεως, την δεξαμενή, το Δημοτικό σχολείο Βενιζέλου) (Δούλη et al, 2017: 5).

Το 1934, η Καισαριανή γίνεται ξεχωριστός δήμος, καθώς μέχρι τότε ανήκε στο Δήμο Αθηναίων, και αποκτά τα 3/4 της σημερινής της έκτασης και ρυμοτομίας, χωρίς όμως την ύπαρξη αξιόλογων υποδομών. Το 1937 εγκρίθηκε το σχέδιο ρυμοτομίας της Καισαριανής.

Χάρτης 3: Αρχικό Διάγραμμα Ρυμοτομίας Δήμου Καισαριανής (1937)

(Πηγή: Πολεοδομία Δήμου Αθηναίων)

Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό σχεδιάζεται η υπογειοποίηση του Ηριδανού, η διάνοιξη της Λεωφόρου Υμηττού και η αναμόρφωση των οικοδομικών τετραγώνων της περιοχής του Αγ. Νικολάου στα οποία υπήρχαν ακόμη τα παραπήγματα του πρώτου οικισμού. Τα προσφυγικά οικόπεδα είναι οικοδομήσιμα ως παραχωρηθέντα. Βέβαια

όλος αυτός ο σχεδιασμός ανεστάλη λόγω του Β' παγκοσμίου πολέμου, στον οποίο ενεπλάκη η χώρα μας το 1940.

5.3 Ύδρευση-Υποδομές

Σε γενικές γραμμές τα προβλήματα διαβίωσης που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες της Καισαριανής, συμβάδιζαν λίγο πολύ με τις συνθήκες που επικρατούσαν και στους υπόλοιπους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η διαφορά ήταν ότι στην Καισαριανή, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους προσφυγικούς οικισμούς, δεν προβλέφθηκαν υποδομές κοινής ωφελείας, με βασικότερο πρόβλημα της περιοχής εκείνη την εποχή να είναι το ζήτημα της ύδρευσης του συνοικισμού. Τα πρώτα χρόνια οι Καισαριανιώτες έπαιρναν νερό από το λεγόμενο «Βρυσάκι», μια βρύση επί της σημερινής οδού Φορμίωνος, στο ύψος του ξενοδοχείου Κάραβελ, από όπου μεταφέρονε το νερό με δοχεία. Η ονομασία της περιοχής διατηρήθηκε ως «Βρυσάκι». Λίγο μακρύτερα, στον χώρο πίσω από το Χίλτον, είχε τοποθετηθεί μια τρόμπα η οποία έστελνε νερό σ' ένα ντεπόζιτο που βρισκόταν στην οδό «Δύο αδέρφια» (σημερινή Μ. Καραολή) του συνοικισμού. Στα 1929-1930, τοποθετήθηκαν κάποιες βρύσες σε δημόσιους χώρους και σε ελάχιστα σπίτια (www.kemipokessariani.gr).

Επίσης, ένα άλλο εξαιρετικά σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η περιοχή, ήταν η κατάσταση στην οποία βρισκόταν οι δρόμοι. Οι χωματόδρομοι που υπήρχαν στη περιοχή καθιστούσαν τη διαβίωση εξαιρετικά δύσκολη, καθώς όταν έβρεχε πλημμύριζαν και πολλά σημεία και μετατρέπονταν σε λίμνες. Η κατάσταση του οδικού δικτύου παρέμεινε στην ίδια κατάσταση για πολλά χρόνια. Η κεντρική λεωφόρος του συνοικισμού, ασφαλτοστρώθηκε αρχικά μέχρι την πλατεία Αναγέννησης στα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι περισσότεροι όμως δρόμοι ασφαλτοστρώθηκαν βαθμιαία από το 1950 και μετά.

5.4 Εκπαίδευση

Το πρώτο σχολείο λειτούργησε στην περιοχή το 1924-1925 μετά από έντονη προσπάθεια. Επρόκειτο για ένα πλινθόκτιστο κτίριο κοντά στο Ρέμα του Ηριδανού και έμοιαζε περισσότερο με παράγκα παρά με εκπαιδευτήριο (www.kemipokessariani.gr). Εξαιτίας της ακαταλληλότητας, του οικήματος, το αίτημα για ίδρυση νέου σχολικού συγκροτήματος, άρχισε να γίνεται επιτακτικό. Το 1ο δημοτικό σχολείο Καισαριανής

χτίστηκε το 1930 και ήταν δωρεά της Έλενας Βενιζέλου, γυναίκας του τότε Πρωθυπουργού της Ελλάδας Ελευθέριου Βενιζέλου. Το σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1930 και είχε 400 μαθητές (www.wikipedia.gr). Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για το σχολείο που ιδρύθηκε στην Καισαριανή και εξυπηρετούσε άτομα με ειδικές ανάγκες. Είναι το σημερινό Ειδικό Πειραματικό Σχολείο, το πρώτο στο είδος του που λειτούργησε στην Ελλάδα και εξακολουθεί ως τις μέρες μας την σημαντική λειτουργία του (www.kemipokessariani.gr).

**Εικόνα 17: 1ο δημοτικό σχολείο Καισαριανής, 1930
(Πηγή: 1dim-kaisar.att.sch.gr)**

**Εικόνα 18: 1ο δημοτικό σχολείο Καισαριανής 94 χρόνια μετά
(Προσωπική συλλογή)**

5.5 Οικονομία-Απασχόληση

Ο ταξικός χαρακτήρας της Καισαριανής προκύπτει από την ίδια την πραγματικότητα. Το 1928, ο συνοικισμός είχε 15.357 κατοίκους, σχεδόν στο σύνολό τους φτωχοί βιοπαλαιστές. Την ίδια εποχή, το 41,6 % του επαγγελματικού ενεργού πληθυσμού, της συνοικίας καταγραφόταν ως «χειρωνάκτες», δηλαδή ανειδίκευτοι εργάτες. Εκτός από όσους εργαζόταν στο λιμάνι του Πειραιά ως λιμενεργάτες, η πλειοψηφία ήταν τεχνίτες, φορτοεκφορτωτές και κυρίως μικροπωλητές, μία από τις συνηθέστερες επαγγελματικές κατηγορίες (www.kemipokessariani.gr). Εκτός από τα κύρια αυτά επαγγέλματα που συνήθως αναζητούσαν σε όλη τις περιοχές της Αττικής, αρκετοί εκμεταλλεύτηκαν μικρές εκτάσεις, τις οποίες παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν λόγω των μορφολογικών χαρακτηριστικών της περιοχής, είτε τις καλλιέργησαν, είτε τις χρησιμοποίησαν ως βοσκότοπους.

Η γυναικεία εργασία επίσης υπήρξε καθοριστική για την ατομική και οικογενειακή επιβίωση και στο συγκεκριμένο αστικό συνοικισμό. Αναφέρεται ότι οι γυναίκες της Καισαριανής εξάσκησαν διάφορα επαγγέλματα από υπάλληλοι έως και υπηρέτριες. Αρκετές έγιναν βιομηχανικές εργάτριες, ιδιαίτερα σε κλάδους όπως η ταπητουργία και η καπνοβιομηχανία. Τέλος, πολλές από αυτές αξιοποίησαν τις δεξιότητές τους μετατρέποντάς τις σε επάγγελμα το οποίο εξασκούσαν με εξαρτημένη σχέση εργασίας είτε ως αυτοαπασχολούμενες (κεντήστρες, υφάντρες, μοδίστρες κ.λπ.).

Η εργασία των προσφύγων και η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού συνέβαλαν σιγά - σιγά, στη δημιουργία των πρώτων επιχειρήσεων στη περιοχή. Σύμφωνα με το αρχείο του Βουρλιώτη Παναγιώτη Σταμπούλου, τα πρώτα καταστήματα ήταν καφεενία, παντοπωλεία, κρεοπωλεία, σιδεράδικα, τσαγκαράδικα, φαρμακεία, φούρνοι και κουρεία, ενώ σταδιακά εμφανιστήκαν και άλλα (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022: 19).

**Εικόνα 19: Το στιλβωτήριο και υποδηματοποιείο "Η Λέσβος", Καισαριανή 1950-51
(Πηγή: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών)**

5.6 Η Προσφυγική αποκατάσταση στην Καισαριανή στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου -Εμφυλίου

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, και ο μετέπειτα εμφύλιος, ανέκοψαν την προσφυγική αποκατάσταση. Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου η Καισαριανή, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην Εθνική Αντίσταση.

Στην Καισαριανή την πρώτη μέρα της εισβολής του κατακτητή εκδηλώνεται αντίσταση κατά του κατακτητή. Από τη δασκάλα Φωτεινή Τσαμπάζη και τον Στέλιο Φράγκο γράφεται το πρώτο αντιστασιακό σύνθημα στον τοίχο της Νήαρ Ηστ: "ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ" (kaisariani.gr), και το Σκοπευτήριο της Καισαριανής γίνεται χώρος εκτέλεσης των αγωνιστών, και τον Μάιο του 1942 γίνεται η πρώτη εκτέλεση. Εκτελέστηκαν δύο αγωνιστές για σαμποτάζ σε γερμανικό στρατόνα, ενώ συνεχίστηκαν οι εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο σχεδόν καθημερινά, μέχρι τον Οκτώβριο του 1944.

Η τραγικότερη στιγμή στην ιστορία του Σκοπευτηρίου ήταν η μαζική εκτέλεση 200 κομμουνιστών την πρωτομαγιά του 1944, οι περισσότεροι από του οποίους ήταν έγκλειστοι της Ακροναυπλίας, που η δικτατορία του Μεταξά είχε παραδώσει στους Γερμανούς. Η εκτέλεση αυτή, λειτούργησε ως αντίποινα για την εξόντωση ενός Γερμανού στρατηγού και του επιτελείου του από τον ΕΛΑΣ στους Μολάους της Λακωνίας (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022: 37).

Η Καισαριανή επίσης πρωταγωνίστησε και στην περίοδο του εμφυλίου και ιδιαίτερα στις μάχες το Δεκέμβρη του 1944. Σαν αποτέλεσμα των σφοδρών μαχών, και συγκεκριμένα στις 29 Δεκεμβρίου του 1944 οι προσφυγικές πολυκατοικίες στο ύψος του Άγιου Νικόλαου, δέχτηκαν σφοδρά χτυπήματα, τα σημάδια του οποίου υπάρχουν ακόμα και σήμερα, αποτυπωμένα στην μνήμη και στον χώρο, με εμφανείς τις τρύπες από τις σφαίρες στις όψεις των κτιρίων και είναι έως σήμερα γνωστές ως οι “πυροβολημένες”.

Εικόνα 20: Μία από τις "πυροβολημένες" πολυκατοικίες του μεσοπολέμου, με ίχνη από σφαίρες

(Προσωπική συλλογή)

5.7 Η Μεταπολεμική Καισαριανή

Οι ανάγκες για στέγη με το τέλος του Β΄ΠΠ ήταν και πάλι πιεστικές. Τη δεκαετία του 1950, υπήρχαν πρόσφυγες για τους οποίους το ζήτημα της στέγασης παρέμενε άλυτο. Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου τα περισσότερα έργα κοινωνικής κατοικίας τα ανέλαβε το Υπουργείο Πρόνοιας. Αυτά τα συγκροτήματα ανεγέρθηκαν με στόχο την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφυγών αλλά και των γηγενών που ζούσαν σε παραπήγματα.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν ('50-'60-'70), στην Καισαριανή όπως και σε όλη την Πρωτεύουσα, το φαινόμενο της αστυφιλίας (εσωτερική μετανάστευση λόγω των

διώξεων του εμφύλιου, της ανεργίας και του χαμηλού βιοτικού επιπέδου στην επαρχία), ο υψηλός συντελεστής και το φαινόμενο της αντιπαροχής σταδιακά μεταλλάσσει την μορφή της πόλης. Οι τελευταίες εντάξεις στο σχέδιο πόλης γίνονται το 1954 (Δούλη et al, 2017: 10). Το σύστημα της αντιπαροχής στηρίχθηκε από την πολιτεία με νόμους προς την κατεύθυνση αυτή, μέχρι το 1960 περίπου, και στην Καισαριανή, όπως και στην υπόλοιπη Αθήνα, παρατηρείται μία άνευ προηγουμένου οικοδομική δραστηριότητα, καθώς δεν απαιτούνταν κάποια οικονομική δυνατότητα από πλευράς του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, αλλά ούτε ιδιαίτερα κεφάλαια από πλευράς εργολάβου.

Ο νέος Γ.Ο.Κ. του 1955, βασισμένος στον προηγούμενο του 1929, αύξησε ακόμα περισσότερο τους ήδη υψηλούς συντελεστές εκμετάλλευσης, ενώ με τον δικτατορικό νόμο 395/1968, αυξήθηκαν επιπλέον οι συντελεστές δόμησης με αποτέλεσμα την πολυκατοικιοποίηση των εργατικών συνοικιών και των προαστίων σε μεγάλο βαθμό. Με το νόμο αυτό, πολλές προσφυγικές περιοχές, μεταξύ των οποίων και η Καισαριανή, παρατηρούμε να μεταλλάσσονται από εργατικές γειτονιές σε απρόσωπες μικροαστικές περιοχές πολυκατοικιών, καθώς σχεδόν εξαφανίστηκαν οι μονοκατοικίες της νότιας πλευράς.

Ειδικότερα η Καισαριανή, εντάχθηκε σε ένα Πρόγραμμα παροχής προσιτής στέγης στα χαμηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα. Ο φορέας που ανέλαβε αυτό έργο ήταν η ΔΕΠΟΣ που βρισκόταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και είχε ως σκοπό αναπλάσεις μικρής κλίμακας σε περιοχές με παλαιό οικιστικό απόθεμα. Αυτά τα έργα αφορούσαν την ανάπλαση των παλαιών συγκροτημάτων που κατασκευάστηκαν από το Υπουργείο Πρόνοιας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στη Νέα Φιλαδέλφεια, την Καισαριανή και τον Ταύρο.

Οι αρχικές προτάσεις της ΔΕΠΟΣ, δεν διέφεραν πολύ από αυτές των εργολάβων ιδιωτών, καθώς και αυτή απέβλεπε στην πλήρη ανταποδοτικότητα των κατοικιών (Μαθιουδάκης, Παγουρδάκης, 2022: 44). Οι κάτοικοι αντέδρασαν στην πρόταση αυτή, διότι στο σχέδιο προβλεπόταν παρεμβάσεις ανάπτυξης με τη μέθοδο της αντιπαροχής, και χωρίς πρόβλεψη για ελεύθερους χώρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

6.1 Η εξέλιξη της περιοχής ως ένα Μεσοαστικό προάστιο

Σε συνέχεια της βιβλιογραφικής έρευνας έγινε επιτόπια έρευνα στην περιοχή μελέτης, προκειμένου να αποτυπωθεί η υφιστάμενη κατάσταση. Η επιτόπια έρευνα έγινε στα πλαίσια έρευνας της μετάβασης του οικισμού της Καισαριανής από μια τυπική προσφυγική συνοικία Μικρασιατών σε ένα μεσο-αστικό προάστιο της Αττικής όπως αυτό φαίνεται να είναι σήμερα. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, ο συνοικισμός της Καισαριανής ιδρύθηκε ως μια τυπική προσφυγική συνοικία Μικρασιατών σε μια περιοχή αρχικά λίγο έξω από την Αθήνα. Η φυσιογνωμία της περιοχής μελέτης φαίνεται να έχει αλλάξει ριζικά κατά τα τελευταία 30 χρόνια. Η επέκταση της δόμησης στη περιοχή κατά τα παραπάνω χρόνια είχε ως αποτέλεσμα αυτή να διαμορφωθεί ως μια κατά κύριο λόγο περιοχή αμιγούς κατοικίας.

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η ίδια η γειτονιά της Καισαριανής και διενεργήθηκε μέσω της παρατήρησης, ενώ ταυτόχρονα διευρύνθηκε προκειμένου να συμπεριλάβει και πληροφορητές από την τοπική κοινωνία. Από την περιοχή μελέτης (Καισαριανή), επιλέχτηκε να γίνει εστίαση σε ένα μικρό αλλά αντιπροσωπευτικό τμήμα της Καισαριανής που περιλαμβάνει την οδό Βρυούλων από το σημείο των «πυροβολημένων», μέχρι του σημείου που καταλήγει, στο ύψος του Σκοπευτηρίου.

Εικόνα 21: Προσφυγική πολυκατοικία "πυροβολημένων"

(Προσωπική συλλογή)

Πρόκειται για ένα μικρό σχετικά τμήμα της περιοχής που όμως συμπυκνώνει πληθώρα διαφορετικών μορφών κατοίκησης και δίνει μια ολοκληρωμένη θα λέγαμε εικόνα της χωρικής εξέλιξης της Καισαριανής. Αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος που επιλέχθηκε για να παρουσιαστεί και αποτέλεσε το ερέθισμα για την ενασχόληση με τη συγκεκριμένη εργασία.

Στις παρακάτω φωτογραφίες αποτυπώνονται τα σημεία στα οποία ακόμη και σήμερα διατηρούνται προσφυγικές μονοκατοικίες από την πρώτη εποίκηση της περιοχής – φυσικά σε όποιες κατοικούνται ακόμη έχουν γίνει μετατροπές. Συνήθως πρόκειται για χαμηλά μονώροφα κτίσματα με αυλή. Τα περισσότερα από αυτά είναι εγκαταλελειμμένα, αποτελούν όμως χαρακτηριστικά «ευρήματα» και θραύσματα της εικόνας, της ιστορίας και της καθημερινής ζωής του όχι και τόσο μακρινού παρελθόντος της περιοχής της Καισαριανής.

**Εικόνα 22: Εγκαταλελειμμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων
(Προσωπική συλλογή)**

**Εικόνα 23: Εγκαταλελειμμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων
(Προσωπική συλλογή)**

**Εικόνα 24: Ανακαινισμένη προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων
(Προσωπική συλλογή)**

**Εικόνα 25: Προσφυγική μονοκατοικία στην οδό Βρυούλων
(Προσωπική συλλογή)**

Οι δίοδοι, που χωρίζουν τα οικοδομικά τετράγωνα σε μικρότερα τμήματα, οδηγούν σε εισόδους προαύλιων χώρων και αυλών, περιβάλλοντας τις κατοικίες. Τώρα, οι περισσότεροι ελεύθεροι χώροι που υπήρχαν μεταξύ των σπιτιών δίνουν τη θέση τους σε χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων καθώς η ανάγκη για στάθμευση είναι σημαντικότερη στους κατοίκους της περιοχής από αυτή του ανθρώπινου στοιχείου.

**Εικόνα 26: Δίοδος μεταξύ δύο οικοδομικών τετραγώνων
(Προσωπική συλλογή)**

**Εικόνα 27: Δίοδος μεταξύ δύο οικοδομικών τετραγώνων
(Προσωπική συλλογή)**

Επίσης, στην περιοχή (οδός Βρυούλων 51) στο ύψος της πλατείας Καισαριανής λειτουργεί μέχρι και σήμερα ταβέρνα σε ισόγειο προσφυγικό οίκημα, της οποίας ιδιοκτήτες είναι απόγονοι μικρασιατών προσφύγων, η οποία λειτουργεί ανακαινισμένη, κατά ομολογία του ιδιοκτήτη από το έτος 2000. Επιπλέον, άλλος ένας

επαγγελματικός χώρος που λειτουργεί στην περιοχή είναι και η μουσική ταβέρνα «Κρύπτη», η οποία βρίσκεται στην οδό Βρυούλων και Οδεμησίου 9, στο ύψος του Σκοπευτηρίου. Σε συνέντευξη του ο ιδιοκτήτης της ταβέρνας και γνωστός ρεμπέτης μουσικός Βαγγέλης Κορακάκης, την οποία παραχώρησε στο περιοδικό «Γαστρονόμος», αναφέρει σχετικά: «...Ένα ταπεινό σπιτάκι είναι, που έχω φτιάξει, απ' τον πατέρα μου το βρήκα. Το ρεμπετόσπιτο, έτσι το αποκαλώ, έτσι το ξέρουν οι φίλοι μου. Χωρίς να σου πω ποιο είναι, θα το βρεις. Ξεχωρίζει για την απλότητα του. Έχω μια ξυλόσομπα... κι ένα μπουζουκάκι μέσα. Κάνουμε ωραία γλέντια... Κι ο πατέρας μου, Σμυρνιός, απ' τον Μπουτζά, τα ίδια έκανε. Το κυνηγούσε το γλέντι, να ανάψει φωτιά, να ψήσει, να καλέσει τη γειτονιά...» (www.gastronomos.gr). Η αναφορά του μουσικού αποτυπώνει επί της ουσίας τις αλλαγές που έφερε η έλευση των μικρασιατών στις αθηναϊκές ταβέρνες, καθώς πριν από τον ερχομό τους η ταβέρνα δεν ήταν μαζικός χώρος διασκέδασης. Οι πρόσφυγες έφεραν στις ταβέρνες το γλέντι, επειδή δεν μπορούσαν να διασκεδάσουν στα σπίτια τους. Σε παράγκες ή κατοικίες ελάχιστων τετραγωνικών δεν ήταν δυνατόν να χωρέσουν πολλά άτομα, πέραν αυτών της οικογένειας. Ήταν άνθρωποι που είχαν μάθει να γλεντούν, να προσκαλούν κόσμο στα σπίτια τους, να κάνουν γιορτές και να είναι όλοι μαζί. Είχαν μάθει σε έναν κοινωνικό τρόπο ζωής και σε έναν πολιτισμό ανοιχτόσυνης (www.lifo.gr).

Εικόνα 28: Μουσική ταβέρνα με προσφυγικό παρελθόν
(Προσωπική συλλογή)

Εικόνα 29: Προσφυγική ταβέρνα "Το καλύβι του βλάχου"

(Πηγή: www.google.com)

Κατά την περιπλάνηση στην οδό Βρυούλων εντοπίστηκαν επίσης, άλλα δύο είδη προσφυγικών κατοικιών. Διώροφα προσφυγικά κτήρια καθώς και προσφυγικές πολυκατοικίες. Η Καισαριανή συνθέτει μία χαρακτηριστική προσφυγική περιοχή καθώς δομείται με όλα τα είδη προσφυγικών κατοικιών. Τα περισσότερα από αυτά παρατηρήσαμε ότι κατοικούνται και η χρήση τους είναι κατοικίες.

Εικόνα 30: Διώροφη προσφυγική πολυκατοικία

(Προσωπική συλλογή)

Στη συμβολή των οδών Φώκαιας και Βρυούλων, στην είσοδο της Καισαριανής, όπως ήδη έχει αναφερθεί, υπάρχει ένα σύμπλεγμα τριώροφων κατοικιών του Μεσοπολέμου που υπενθυμίζει τη μεγάλη περιπέτεια της προσφυγικής εγκατάστασης. Σήμερα, σχεδόν έναν αιώνα μετά, τα κτίσματα αυτά συνθέτουν ένα διαφορετικό τοπίο μέσα οικιστικό σύγχρονο περιβάλλον. Αποτελούν, πλέον, σπάνια τεκμήρια του προσφυγικού παρελθόντος της πόλης μέσα στη σύγχρονη εικόνα των εργατικών και λαϊκών συνοικισμών (www.lifo.gr). Οι προσόψεις των τριώροφων κτισμάτων στο σημείο αυτό, συμπυκνώνουν την κρίσιμη ιστορική μάχη της Αθήνας το Δεκέμβρη του 1944. Στην περίπτωση αυτή, οι ακόμη και σήμερα εμφανείς τρύπες δεν οφείλονται στη φυσική φθορά αλλά σε βλήματα και σφαίρες. Είναι τα ίχνη της προσπάθειας των ντόπιων μαχητών του ΕΛΑΣ να ανακόψουν την προώθηση των βρετανικών αρμάτων μάχης στη γειτονιά τους, στην «κόκκινη» Καισαριανή (www.lifo.gr).

Για τα κτήρια αυτά, τα οποία είναι άμεσα συνδεδεμένα με την ιστορία της περιοχής, αλλά και με την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, ο δήμος Καισαριανής με σχετική απόφασή του, ζήτησε να χαρακτηριστούν διατηρητέα τέσσερα κτήρια. Το αίτημα αυτό έγινε δεκτό με το υπ' αριθμόν 201/7-5-2009 Φ.Ε.Κ. Ο λόγος γίνεται για τις προσφυγικές πολυκατοικίες που σώζονται στο Ο.Τ. επί των οδών, ΤΖΩΝ ΚΕΝΕΝΤΥ-ΒΡΥΟΥΛΩΝ-ΦΩΚΑΙΑΣ.

Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στην οδό Βρυούλων 14-16 υπάρχουν τριώροφες προσφυγικές κατοικίες. Η αρχιτεκτονική τους δείχνει την ανάγκη αναζήτησης κεντρικής ρύθμισης του κοινωνικού ζητήματος που είχε προκύψει και τις ημιτελείς προσπάθειες ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Σήμερα είναι εμφανείς και ορατές οι παρεμβάσεις των ενοίκων τους με κλεισμένους ημι-υπαίθριους, με χτισμένα παράθυρα, εξέχοντα κλιματιστικά, ορθωμένες κεραίες που στην ουσία δείχνουν τον συνεχόμενο μετασχηματισμό των κατοικιών, τις νέες καταναλωτικές συνήθειες, και τις αδιάκοπες πληθυσμιακές μετακινήσεις, οι οποίες μεταμορφώνουν τη φυσιογνωμία μιας περιοχής.

**Εικόνα 31: Τριώροφη προσφυγική κατοικία
(Προσωπική συλλογή)**

Τέλος, την εικόνα της περιοχής μελέτης συνθέτουν οι σύγχρονες και οι παλαιότερες πολυκατοικίες κυρίως της δεκαετίας του '80 και '90 όπου η ανοικοδόμηση ήταν μεγάλη και η περιοχή γέμισε από μεγάλες και πυκνές πολυκατοικίες, που δεν αφήνουν περιθώρια ελεύθερου δημόσιου χώρου.

Η ανεξέλεγκτη αυτή ανοικοδόμηση του Οικισμού, σαφώς δεν βελτίωσε το βιοτικό επίπεδο των παλαιών και των νέων κατοίκων και έδωσε μία εικόνα στην περιοχή, η οποία δεν διαφέρει από μία οποιαδήποτε άλλη μεσοαστική περιοχή της Αθήνας. Επίσης, οι συνθήκες αυτές ασφαλώς οδήγησαν σε ραγδαία υποβάθμιση της ποιότητας του προσφυγικού οικισμού, καθώς με τον τρόπο αυτό αλλοιώθηκε η φυσιογνωμία του.

6.2 Συνομιλίες με κατοίκους της περιοχής

Η αρχική σκέψη, όταν αποφασίστηκε η Καισαριανή ως πεδίο μελέτης, ήταν να προσεγγιστούν για να δοθούν στοιχεία που θα συμπλήρωναν και θα έδιναν μία ολοκληρωμένη εικόνα για την περιοχή σήμερα, ήταν εργαζόμενοι του Κέντρου Μικρασιατικού Πολιτισμού. Ο αρχικός σχεδιασμός όμως, άλλαξε στην πορεία, καθώς μετά τις πολυάριθμες επισκέψεις στην περιοχή μελέτης, προκειμένου να αποτυπωθεί

φωτογραφικά η περιοχή και να επιλεγεί το μέρος που θα ήταν πιο αντιπροσωπευτικό, για τις ανάγκες της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι οι κάτοικοι της περιοχής ήταν ιδιαίτερος ανοικτοί, στο να δώσουν πληροφορίες που αφορούσαν τόσο την περιοχή, όσο και προσωπικές ιστορίες που αφορούσαν την οικογένειά τους.

Έτσι λοιπόν, ο κ. Κώστας ιδιοκτήτης της ταβέρνας «Το καλύβι του Βλάχου», ανέφερε σχετικά ότι είναι ο ιδιοκτήτης της ταβέρνας από το 2000. Ο ίδιος δεν έχει προσφυγική καταγωγή, αλλά η μητέρα της γυναίκας του, ήταν πρόσφυγας από την Κωνσταντινούπολη, διατηρούσε την ταβέρνα στην περιοχή. Ο ίδιος μαζί τη γυναίκα του ανέλαβαν την οικογενειακή αυτή επιχείρηση από το 2000, και προσπάθησαν να μην αλλοιώσουν την αρχική φυσιογνωμία της ταβέρνας.

Στη διάρκεια της συνομιλίας με τον κ. Κώστα, ήρθε αυτοβούλως ένας κάτοικος της περιοχής με το γιο του. Άκουσε τη συνομιλία με τον κ. Κώστα. Ο ίδιος εξέφρασε την ανησυχία του για την περιοχή. Θεωρεί ότι η περιοχή έχει γίνει πια απλησίαστη για τους οικονομικά αδύνατους. Ανέφερε ότι οι νεόδμητες πολυκατοικίες που χτίστηκαν στην περιοχή, διαθέτουν διαμερίσματα ακριβά και ότι είναι αδύνατο για κάποιον με μεσαίο εισόδημα, είτε να αγοράσει, είτε να ενοικιάσει καινούριο διαμέρισμα, προσθέτοντας ότι σήμερα είναι καλύτερα να χτίσεις σπίτι δικό σου, παρά να αγοράσεις διαμέρισμα. Στην ερώτηση αν ο ίδιος έχει κάποια σχέση με την περιοχή και με το προσφυγικό παρελθόν, ανέφερε ότι η μητέρα του είχε καταγωγή από τη Σμύρνη, λέγοντας χαρακτηριστικά, «το λέω και ανατριχιάζω». Επίσης, ανέφερε ότι ο ίδιος δεν είναι κάτοικος Καισαριανής, αλλά κάτοικος στη γειτονική περιοχή του Ζωγράφου και ότι πολλές φορές έρχεται για περίπατο και για να συναντήσει φίλους του από την Καισαριανή.

**Εικόνα 32: Διάλογος με τον ιδιοκτήτη της ταβέρνας "Το καλύβι του βλάχου"
(Προσωπική συλλογή)**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

7.1 Καταληκτικές Σκέψεις

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τα στοιχεία που προκύπτουν από την πρωτογενή και τη δευτερογενή έρευνα, επιχειρείται να δοθούν ορισμένες απαντήσεις στα ζητήματα που τέθηκαν εξ' αρχής στην εργασία.

Ο αρχικός προβληματισμός ήταν εάν το κράτος συνέβαλε στην αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στον οποίο (προβληματισμό), δεν μπορεί να δοθεί είτε θετική είτε αρνητική απάντηση, καθώς το ελληνικό κράτος στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήρθε αντιμέτωπο με μία τεράστια πρόκληση, την ξαφνική εισροή 1.500.000 εκατομμυρίων ανθρώπων, ανατρέποντας πλήρως την πληθυσμιακή ισορροπία της χώρας. Στην πρόκληση αυτή προστέθηκε και η συνθήκη της ανταλλαγής, η οποία κατά μία άποψη θεωρήθηκε προσωπική επιτυχία της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το πλήθος των νομοθετημάτων που παρήχθησαν, αλλά και η αναζήτηση βοήθειας από την Κοινωνία των Εθνών, ήταν πρωτοβουλίες που ασφαλώς βοήθησαν εκ πρώτης όψεως στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος που είχε προκύψει.

Όσον αφορά το δεύτερο προβληματισμό για το βαθμό επίτευξης των στόχων του οργανωτικού πλαισίου που είχε τεθεί, διαπιστώθηκε ότι, η αγροτική αποκατάσταση του πληθυσμού, είχε θετικό πρόσημο λόγω της συνθήκης της ανταλλαγής των πληθυσμών. Η απομάκρυνση του μουσουλμανικού πληθυσμού από τις περιοχές της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, συνέβαλε στην επιτυχία του μέτρου, καθώς απορρόφησε ένα σημαντικό αριθμό προσφύγων που δέχτηκαν και είχαν την εμπειρία και τις γνώσεις να ασχοληθούν με τον πρωτογενή τομέα (γεωργία- κτηνοτροφία).

Δεν μπορεί κανείς όμως να ισχυριστεί το ίδιο και για την αστική αποκατάσταση που διαχειρίστηκε και τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων. Στην περίπτωση αυτή, υπήρξε και ταξικός διαχωρισμός, καθώς ελάχιστοι βέβαια πρόσφυγες προερχόμενοι από ανώτερα οικονομικά στρώματα, φρόντισαν οι ίδιοι για την αποκατάστασή τους, σε αντίθεση με τον μεγάλο όγκο των προσφύγων που προερχόταν από μεσαία οικονομικά στρώματα και βρέθηκαν στις χαμηλότερες κοινωνικά θέσεις.

Ειδικότερα στην Καισαριανή η αποκατάσταση των προσφύγων έγινε με μεγάλη καθυστέρηση και με πολλές ελλείψεις. Το κράτος δεν φρόντισε για την απασχόληση των προσφύγων, ούτε και για το οικονομικό υπόβαθρο της περιοχής. Για χρόνια η Καισαριανή ήταν μια παραγκωνισμένη από το κράτος «τενεκεδούπολη», η οποία δεν

αδυνατούσε απλά να αναπτυχτεί, αλλά προσπαθούσε να επιβιώσει σε ένα χώρο με ανύπαρκτες υποδομές, παλεύοντας με τη φύση και με τις ασθένειες. Τα χρήματα που κατάφεραν να συγκεντρώσουν από εργασίες που αναζητούσαν στην Αθήνα ή τον Πειραιά, τα ξόδευαν αναγκαστικά σε άλλες περιοχές, κυρίως στο Παγκράτι, από όπου ψώνιζαν τα είδη που χρειαζόντουσαν, με αποτέλεσμα η περιοχή να υποβαθμίζεται ακόμη περισσότερο οικονομικά.

Σύμφωνα με δημοσιεύματα της εφημερίδας «ριζοσπάστης» στις 2-11-1926, αναφέρεται σχετικά «... Μάχη για λίγες οκάδες νερό. - Ξεχειλισμένα αποχωρητήρια, κακοτοπιές, πείνα, γδύμια, χωρίς φωτισμό, σειρά ολάκερη βασάνων....» (www.rizospastis.gr).

Τέλος, η έρευνα σχετικά με το ρόλο των ίδιων των προσφύγων στην αποκατάστασή τους, και το βαθμό επίτευξης των στόχων τους μέσω των διεκδικήσεων, μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές επιτεύχθηκε. Οι πρόσφυγες της Καισαριανής πάλεψαν είτε με οργανωμένες διεκδικήσεις μέσω υπομνημάτων, επιστολών, αρθρογραφίσεων στον προσφυγικό τύπο, είτε με βίαιες καταλήψεις και συγκρούσεις με το κράτος και κατάφεραν να εξασφαλίσουν ένα χώρο για να μείνουν και να ιδρύσουν αξιοπρεπή σχολεία για τα παιδιά τους, παρόλο που το κράτος όχι μόνο δε στάθηκε αρωγός, αλλά πολλές φορές στάθηκε απέναντι στις δίκαιες διεκδικήσεις τους.

Η αφυπνισμένη ταξική συνείδηση των κατοίκων της Καισαριανής φάνηκε και από τη συμμετοχή τους στην εθνική αντίσταση. Ενεργή ήταν η συμμετοχή των κατοίκων σε αντιστασιακές οργανώσεις, σε μαζικές διαδηλώσεις στους δρόμους της Αθήνας, αλλά και στις αιματηρές μάχες που διεξήχθησαν μέσα στη συνοικία, κατά τη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, αποτυπώματα της οποίας είναι εμφανή και σήμερα, όπως διαπιστώθηκε από την επιτόπια έρευνα στην περιοχή.

7.2 Παρεμβάσεις

Σήμερα η Καισαριανή είναι μια από τις περισσότερο πυκνοκατοικημένες περιοχές της Αθήνας με ελάχιστους ελεύθερους χώρους εντός του αστικού ιστού και μεγάλους χώρους πρασίνου εκτός αυτού. Η περιοχή δημιουργείται και εξελίσσεται βάσει των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που έλαβαν χώρα στην ελληνική επικράτεια, και ουσιαστικά βάσει των επιπτώσεων της εκάστοτε «κρίσης». Ο αρχικός προσφυγικός οικισμός εξελίχθηκε κατά τα πρότυπα της αστικής ανάπτυξης όλης της Ελλάδας, και κυρίως της Πρωτεύουσας. Παρόλα αυτά, το ιδίομορφο ιδιοκτησιακό καθεστώς

διατήρησε έως σήμερα, σε κάποιες περιοχές, τα προσφυγικά κτίρια και κατά συνέπεια την αίσθηση της “γειτονιάς”, που αποτελεί χαρακτηριστικό του προσφυγικού οικισμού (Δούλη et al, 2017: 14).

Στα πλαίσια της αστικής ανάπτυξης της περιοχής, κινούνται και τα έργα ανάπλασης που βρίσκονται σε εξέλιξη σήμερα στο Δήμο, που στόχο έχουν να προβάλλουν την ιστορία, την πολιτισμική κληρονομιά, την περιβαλλοντική και τουριστική σημασία της περιοχής.

Ένα σημαντικής σημασίας έργο είναι η ανάπλαση της κεντρικής πλατείας Καισαριανής που πρόκειται να ενοποιήσει αρχιτεκτονικά την Πλατεία Παναγιώτη Μακρή με την Πλατεία Κοιμήσεως Θεοτόκου.

Βασικά χαρακτηριστικά του έργου είναι:

- ✚ Πεζοδρόμηση των δρόμων κάθετα και οριζόντια της πλατείας, καθώς και της Λεωφόρου Εθνικής Αντιστάσεως, με στόχο αφενός την ενοποίηση των χώρων, αφετέρου τη μείωση της ταχύτητας των διερχόμενων αυτοκινήτων
- ✚ Απομάκρυνση των τραπεζοκαθίσματων από τις προσόψεις των κτιρίων της πλατείας με στόχο την ανάδειξή τους, καθώς τα κτίρια της πλατείας είναι διατηρητέα και έχουν πολιτισμική και ιστορική σημασία
- ✚ Στο δάπεδο της Πλατείας Παναγιώτη Μακρή θα εμφανίζεται σχέδιο με τα παράλια της Μικράς Ασίας και στο δάπεδο της Πλατείας Κοιμήσεως της Θεοτόκου σχέδιο με τα παράλια της Προποντίδας. Ο φωτισμός του εδάφους θα είναι τοποθετημένος έτσι ώστε να σηματοδοτεί τις πόλεις και τα χωριά προέλευσης των Μικρασιατών προσφύγων
- ✚ Στα σημεία φωτισμού θα υπάρχει μεταλλική πλακέτα που θα φέρει ένα QR code, μέσω του οποίου ο επισκέπτης θα μπορεί να διαβάσει στο κινητό ή το tablet πληροφορίες για την πόλη, να μάθει μια ιστορία σχετικά με αυτήν, να ακούσει μουσική της από της κάθε περιοχή και να δει φωτογραφίες.
- ✚ Το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης μεταφέρεται στην Πλατεία Κοιμήσεως της Θεοτόκου σε υπερυψωμένη θέση, με στόχο να αναβαθμιστεί και να αναδειχθεί με φόντο τον ναό.
- ✚ Ο ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου αποκτά περίβολο και ράμπα που θα επιτρέπει την είσοδο σε άτομα με δυσκολία στην κίνηση (αμαξίδια, παιδικά καρότσια, βοηθήματα κίνησης κ.α.).

- ✚ Τα στέγαστρα των καταστημάτων όπως και οι ειδικά διαμορφωμένοι χώροι που θα στεγάσουν τα περίπτερα φέρουν ομοιογενή αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Ο διάκοσμος των σχεδίων προέρχεται από Μικρασιατικά κεντήματα.
- ✚ Η φύτευση της πλατείας είναι επίσης άμεσα συνδεδεμένη με τη γλωρίδα των παραλίων. Τα δέντρα και τα φυτά έχουν επιλεγεί από τους τόπους προέλευσης των Μικρασιατών προσφύγων.
- ✚ Η ανάπλαση προβλέπει το σχεδιασμό και τη χάραξη ποδηλατόδρομου, με πρόθεση να επεκταθεί σε ολόκληρη την πόλη
- ✚ Η πεζοδρόμηση των οδών Εθνάρχου Μακαρίου και Ούλφ Πάλμε θα συνδέει την Πλατεία με το Σκοπευτήριο, δηλαδή τα δύο εμβληματικά σημεία της πόλης, συμβολίζοντας την ιστορική συνέχεια μεταξύ της Καταστροφής και της εγκατάστασης των προσφύγων στην Καισαριανή και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία και τον Αγώνα που έδωσαν στο πλευρό της Εθνικής Αντίστασης για την απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές (www.kaisariani.gr).

Εικόνα 33: Βραδινή άποψη της Πλατείας Καισαριανής, από ψηλά με τα νέα στέγαστρα, τις αποκατεστημένες προσόψεις των ιστορικών κτιρίων της πλατείας και τη νέα φύτευση με φυτά των παραλίων της Μικράς Ασίας

(Πηγή: www.kaisariani.gr)

Παράλληλα, το μεγάλο έργο ανάπλασης του άλσους του σκοπευτηρίου, είναι επίσης σε εξέλιξη, καθώς υπεγράφη η σχετική σύμβαση, στις 16/4/2024.

Η μελέτη που έχει εκπονηθεί, περιλαμβάνει παρεμβάσεις, που αφορούν τόσο στο πάρκο, όσο και στα επί μέρους σημεία του, όπως είναι το ιστορικό «Χάραμα», ή τα γραφεία που χρησιμοποιούσε η Σκοπευτική Εταιρεία, η οποία απομακρύνθηκε από το άλσος, ενώ η ανάπλαση του χώρου αναμένεται να ολοκληρωθεί σε 1,5-2 χρόνια (www.iefimerida.gr).

Βέβαια οι κάτοικοι της Καισαριανής πιστοί στο επαναστατικό παρελθόν τους, αντιδρούν στα σχέδια του δήμου, ο οποίος στα πλαίσια της ανάπλασης αποφάσισε την κοπή 40 δέντρων, διότι εφάπτονται τα ίδια ή το ρίζωμά τους με τα ιστορικά κτίρια του Σκοπευτηρίου που θα γίνουν εργασίες ανάπλασης και υπάρχει κίνδυνος στατικότητας και ασφάλειας των πολιτών που θα τα χρησιμοποιούν. Οι συλλογικότητες μιλούν για τσιμεντοποίηση του χώρου και αντιδρούν έντονα στην κοπή των δέντρων, ενώ ο δήμος δεσμεύεται ότι θα φυτευτούν 180 δέντρα στον χώρο του πάρκου.

Τέλος, μία πρόταση που θα μπορούσε να κατατεθεί προς υλοποίηση με γνώμονα πάντα τη διατήρηση του προσφυγικού χαρακτήρα της περιοχής και με σεβασμό στην ιστορία της, θα ήταν η αποκατάσταση των «πυροβολημένων» και η μετατροπή τους από προσφυγικές πολυκατοικίες σε πολυπολιτισμικό χώρο και χώρο μνήμης. Πρέπει να υπάρξει από το δήμο, ή την κεντρική πολιτεία μια πρωτοβουλία εξεύρεσης χρηματοδότησης, προκειμένου να διασωθούν τα κτήρια και μαζί τους η μνήμη που τα συνοδεύει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδριώτης Ν., (2022), Η άφιξη και η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922, *Ιστορίες Επιβίωσης Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Βικιπαιδεία, Μετανάστευση, Διάκριση μετανάστευσης, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7>, (τελευταία πρόσβαση στις 22/1/2024).

Βικιπαιδεία, Κοινωνία των Εθνών, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%95%CE%B8%CE%BD%CF%8E%CE%BD, (τελευταία πρόσβαση στις 23/1/2024).

Βικιπαιδεία, Ελληνική απογραφή 1928, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE_1928, (τελευταία πρόσβαση στις 24/1/2024).

Βικιπαιδεία, Προσφυγικό ζήτημα (Μικρασιατική Καταστροφή), [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%B1_\(%CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AE\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%B1_(%CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AE)), (τελευταία πρόσβαση στις 2/2/2024).

Βικιπαιδεία, Καισαριανή, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CE%B9%CF%83%CE%B1%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%AE>, (τελευταία πρόσβαση στις 15/2/2024).

Βουλή των Ελλήνων, Ιστορίες επιβίωσης, Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες, https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/ekdoseis/2022_CATALOG_SMYRNH/119/index.html, (τελευταία πρόσβαση στις 15/5/2024).

Γαστρονόμος, Ο ρεμπέτης Βαγγέλης Κορακάκης μάς ξεναγεί στην «Κρύπτη» του, <https://www.gastronomos.gr/topikes-kouzines/ellada/prosopo/o-rempetis-vaggelis-korakakis-mas-xenagei-stin-krypti-toy/194350/>, (τελευταία πρόσβαση στις 1/4/2024).

Γιαννακόπουλος Γ., (2003) Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες, Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Δήμος Καισαριανής, Εθνική Αντίσταση, <https://kaisariani.gr/o-topos-mas/istoria/ethniki-antistasi/>, (τελευταία πρόσβαση στις 20/3/2024).

Δήμος Καισαριανής, Η μεγάλη ανάπλαση της Κεντρικής Πλατείας του Δήμου Καισαριανής, <https://kaisariani.gr/2022/02/21/i-megali-anaplasi-tis-kentrikis-plate/>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2024).

Δόμνα Σαμίου, Η παράγκα με τα πισσόχαρτα <https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.domna-talks&id=300>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/3/2024).

Δούλη Ε., Μουσα Μ., Χαρίτου Ε., (2017), Καισαριανή: Η «Κρίση» ως διαδικασία της χωρικής παραγωγής, ΑΤΤΙΚΗ ΣΕ ΚΡΙΣΗ, Συνέδριο Τμήματος Αττικής Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ) Μητροπολιτική Περιοχή της Αττικής: *Όψεις της Κρίσης στην Πόλη και την Κατοικία και οι Αρχιτέκτονες. Μεταλλαγές στις Διαδικασίες Χωρικής Παραγωγής και Σχεδιασμό, Θεματική Ενότητα: ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΕ ΔΗΜΟΥΣ ΚΑΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ (Α' ΜΕΡΟΣ)*, 20-21-22 Οκτωβρίου 2017, Κτίριο Αβέρωφ, Ε.Μ.Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, (2022), Απογραφή Προσφύγων 1923, *Αναστατική Έκδοση με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022)*, Πειραιάς.

Ελληνική Στατιστική Αρχή: <https://www.statistics.gr/>.

Επικοινωνία, Άρθρο Σπύρου Τζόκα: 25 Μαΐου 1923. Η γέννηση της Καισαριανής, <https://epikoinonia.info/arthro-spyroy-tzoka-25-ma-oy-1923-gennisi-tis-kaisarianis/>, (τελευταία πρόσβαση στις 22/5/2024).

ΕΡΤ Αρχείο, Εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Αθήνα, <https://archive.ert.gr/5435/>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2024).

Κακριδής Α., (2021), Πτυχές της Αποκατάστασης των Προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930, *Τεκμήρια από το ιστορικό αρχείο, Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήνα.

Καραχρήστος Ι., Ποτηρόπουλος Π., (2022), Εργασία και στρατηγικές επιβίωσης, *Ιστορίες Επιβίωσης Μικρασιάτες πρόσφυγες και εργασία στις νέες πατρίδες*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Καισαριανής, Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων μέσα από τον Τύπο 1922-1930, <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/component/content/article?layout=edit&id=145>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/2/2024).

Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Καισαριανής, Εθνική Αντίσταση, <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/2012-12-04-08-18-28/2012-12-04-08-25-07>, (τελευταία πρόσβαση στις 20/1/2024).

Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Καισαριανής, Η Καισαριανή πριν τους πρόσφυγες, <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/2012-12-04-08-18-28/2012-12-04-08-21-18>, (τελευταία πρόσβαση στις 5/3/2024).

Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Καισαριανής, Εγκατάσταση μεσοπόλεμος, <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/2012-12-04-08-18-28/2012-12-04-08-24-15>, (τελευταία πρόσβαση στις 6/3/2024).

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Μαθιουδάκης Α., Παγουρδάκης Σ., (2022) *Ανιχνεύοντας την συλλογική μνήμη στην Καισαριανή*», Διάλεξη ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Αθήνα.

Μελέτη Τοπικού Σχεδίου Διαχείρισης Αποβλήτων (ΤΣΔ) Δήμου Καισαριανής, (2015), Καισαριανή.

Μητροπολιτικός Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Καισαριανής, Φωτογραφίες «ιστορικές», http://in-agiosnikolaos.gr/?page_id=439, (τελευταία πρόσβαση στις 20/5/2024).

Ντελέζος Σ., (2021), Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του '22 στις πόλεις. Η περίπτωση του συνοικισμού Βύρωνος, Σχολή Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» Κατεύθυνση: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Παλούκης Κ., (2011), Αστική Αποκατάσταση, Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινό βιομηχανικό προλεταριάτο), *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας, Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση, τ. 7*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

Πολεοδομία Δήμου Αθηναίων (Τμήμα Όρων Δόμησης).

1^ο Δημοτικό Καισαριανής, Ιστορική Αναδρομή, <http://1dim-kaisar.att.sch.gr/autosch/joomla15/index.php/to-sxoleio-mas/istoria-sxoleiou>, (τελευταία πρόσβαση στις 25/5/2024).

Πρωτοψάλτης Ο., (2020-2021), Το κράτος, οι Μικρασιάτες και το ζήτημα της κατοικίας: Στεγαστικές πολιτικές και προσφυγικές στρατηγικές επιβίωσης, 1922 – 1932, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης» Ειδίκευση: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία: ελληνοβενετικός, οθωμανικός, νεότερος ελληνικός κόσμος», Αθήνα.

Ριζοσπάστης, Από την κόλαση των προσφύγων - Προσφυγικός συνοικισμός Καισαριανής, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=11884464>, (τελευταία πρόσβαση στις 20/4/2024).

Τι λες τώρα;, 40 σπάνιες φωτογραφίες από την καταστροφή της Σμύρνης, <https://www.tilestwra.com/40-spanies-fotografies-apo-tin-katastrofi-tis-smirnis/>, (τελευταία πρόσβαση στις 2/5/2024).

Το Βήμα, Μικρασιατική καταστροφή: Οι δρόμοι της προσφυγιάς μέσα από τα ιατρικά αρχεία, <https://www.tovima.gr/2022/03/20/society/mikrasiatiki-katastrofi-oi-dromoi-tis-prosfygias-mesa-apo-ta-iatrika-arxeia/>, (τελευταία πρόσβαση στις 5/5/2024).

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, (1928), Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος 1923, *Στατιστική της Κινήσεως του Πληθυσμού κατά το Έτος 1923*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, Μετανάστευση Ορισμός και βασικές κατηγορίες, <http://www.opengov.gr/immigration/?p=799>, (τελευταία πρόσβαση στις 20/1/2024).

Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, Μετανάστευση Ορισμός και βασικές κατηγορίες, <http://www.opengov.gr/immigration/?p=799#comments>, (τελευταία πρόσβαση στις 22/1/2024).

Χάρτες Google: <https://www.google.com/maps>.

Χάρτες Google, Το καλύβι του Βλάχου, https://www.google.gr/maps/place/%CE%A4%CE%BF+%CE%9A%CE%B1%CE%BB%CF%8D%CE%B2%CE%B9+%CF%84%CE%BF%CF%85+%CE%92%CE%B5%CE%AC%CF%87%CE%BF%CF%85/@37.9695812,23.7584952,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipOiAQqWCLTIqn3C379nfC6acf1t0JPhuyFz9SM!2e10!3e12!6shttps:%2F%2Fh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipOiAQqWCLTIqn3C379nfC6acf1t0JPhuyFz9SM%3Dw203-h270-k-no!7i960!8i1280!4m7!3m6!1s0x14a1bd5e61981477:0x4c3f5a7b45810b18!8m2!3d37.9695812!4d23.7584952!10e5!16s%2Fg%2F11c5_nwf4_?entry=ttu, (τελευταία πρόσβαση στις 26/5/2024).

Χρονοντούλαπο, Η στέγαση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή (1ο μέρος), <https://chronontoulapo.wordpress.com/2013/06/01/%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%AD%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%8D%CE%B3%CF%89%CE%BD-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83/>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2024).

DAMNATO I.K.E, (2023), Δήμος Καισαριανής, Εκπόνηση Επιχειρησιακού Σχεδίου Εξασφάλισης Κοινοχρήστων και Κοινωφελών Χώρων του Δήμου Καισαριανής, Αγ. Παρασκευή.

e-thessalia.gr, Η πυρκαγιά στις παράγκες των προσφύγων στην πλατεία Ρήγα Φεραίου, <https://e-thessalia.gr/i-pyrkagia-stis-paragkes-ton-prosfygon-stin-plateia-riga-feraiou/>, (τελευταία πρόσβαση στις 8/2/2024).

Facebook, Όμορφη Καισαριανή, https://www.facebook.com/omorfigeitonia/photos_by, (τελευταία πρόσβαση στις 20/5/2024).

Iefimerida, Ξεκίνησε η μεγάλη ανάπλαση του άλσους του Σκοπευτηρίου στην Καισαριανή, <https://www.iefimerida.gr/ellada/xekinise-anaplasi-alsoys-toy-skopeytiriou-kaisarianis>, (τελευταία πρόσβαση στις 25/5/2024).

Lifo, Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922, <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922>, (τελευταία πρόσβαση στις 7/5/2024).

Lifo, 5 αποσπάσματα για την αφιλόξενη υποδοχή των προσφύγων το 1922, <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/5-apospasmata-gia-tin-afiloxeni-ypodohi-ton-prosfygon-1922>, (τελευταία πρόσβαση στις 7/5/2024).

Lifo, Οι πρόσφυγες του '22 καταφθάνουν στην Ελλάδα πριν ακριβώς 100 χρόνια, <https://www.lifo.gr/blogs/retronaut/oi-prosfyges-toy-22-katafthanoun-stin-ellada-prin-akribos-100-hronia>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2024).

Lifo, Ξένοι στην ίδια πόλη, <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/xenoi-stin-idia-ropoli>, (τελευταία πρόσβαση στις 23/5/2024).

Lifo, Στις ταβέρνες των προσφύγων φαγητό και γλέντι, <https://www.lifo.gr/tropozois/gefsi/stis-tabernes-ton-prosfygon-fagito-kai-glenti>, (τελευταία πρόσβαση στις 5/4/2024).

Lifo, Από θύματα, πρωταγωνιστές: οι πρόσφυγες ανάμεσα στις μεγαλόστομες υποσχέσεις των κομμάτων, <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/apo-thymata-protagonistes-oi-prosfyges-anamesa-stis-megalostomes-yposheseis-ton>, (τελευταία πρόσβαση στις 7/4/2024).

Pontos News, 21/1/1923: Οι πρόσφυγες της Αθήνας εκδίδουν ψήφισμα ενάντια στην Ανταλλαγή, <https://www.pontosnews.gr/367636/san-simera-ston-ponto-kai-allou/2111923-oi-prosfyges-tis-athinas-ekdidoun-psi/>, (τελευταία πρόσβαση στις 7/5/2024).

Pontos News, Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 σε Αθήνα και Πειραιά – Ένα τιτάνιο έργο για ένα φτωχό και διχασμένο κράτος, <https://www.pontosnews.gr/754104/istoria/i-stegastiki-apokatastasi-ton-prosfygon-toy-1922-se-athina-peiraia/>, (τελευταία πρόσβαση στις 6/2/2024).

Pontos News, Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από φωτογραφίες ντοκουμέντα <https://www.pontosnews.gr/700278/istoria/oi-prosfyges-tis-mikrasiatikis-katastrofis-mesa-apo-fotografies-ntokoymenta/>, (τελευταία πρόσβαση στις 10/5/2024).

UNHCR, Η Σύμβαση του 1951 σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων, <https://www.unhcr.org/gr/%CE%B7-%CF%83%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-1951-%CF%83%CF%87%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%84%CF%8E%CF%82-%CF%84>, (τελευταία πρόσβαση στις 22/1/2024).

100sources, Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, <https://100sources.gr/entry/to-tameio-perithalipseos-prosfygon/>, (τελευταία πρόσβαση στις 2/2/2024).

100sources , Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, <https://100sources.gr/entry/i-epitropi-apokatastasis-prosfygon-2/>, (τελευταία πρόσβαση στις 5/2/2024).